

Əlyazması hüququnda

HACIYEV FƏXRİ VALEH OĞLU

**AZƏRBAYCAN XALQININ XIX - XX ƏSRİN
ƏVVƏLLƏRİNDƏ YADELLİ İŞĞALLARINA VƏ
ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMI
CİNAYƏTLƏRİNƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ TARİXİNDƏN**

**(BORÇALI VƏ ƏTRAFINDAKI BÖLGƏLƏRƏ AID
MATERİALLAR ƏSASINDA)**

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

**Tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Qafqaz tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

*Əməkdar Elm Xadimi,
Dövlət Mükafatı Laureatı,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Y.M. Mahmudov

Rəsmi opponetlər:

*tarix üzrə elmlər doktoru, prof.
tarix üzrə elmlər doktoru, prof.
tarix üzrə elmlər doktoru, prof.*

K.K.Şükürov

Q.Ə.Əliyev

F.N.Məmmədov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Tarix” kafedrası

Müdafiyə “_13_” ___04_____ 2016-cı il saat _____ AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində 5502.01 – “Ümumi tarix”, 5503.02 – “Vətən tarixi”, 5507.01 – “Beynəlxalq münasibətlər tarixi” və 5509.01 – “Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları” ixtisasları üzrə tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115

Dissertasiya ilə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “___” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.01.161 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə. Bəhramov

I. DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Cənubi Qafqazda minillər boyu yanaşı yaşamış Türk və İber-Qafqaz xalqları üçün XIX-XX əsrin əvvəlləri taleyüklü və dinamik hadisələrlə zəngin, eyni zamanda daha çox maraq doğuran və araşdırmaya ehtiyacı olan tarixi dövrlərdən biridir. Ümum-millî lider Heydər Əliyev 1997-ci il yanvarın 31-də AMEA-nın əməkdaşları ilə görüşündə XIX-XX əsrlər Azərbaycan tarixinin dərinəndən araşdırılmasının əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişdir¹.

Osmanlı və Qacar türk dövlətlərinin Cənubi Qafqazda yaratdığı hərbi-siyasi güc tarazlığı 1783-cü ildə imzalanmış Georgiyevsk müqaviləsindən sonra pozulmuş və regionda yeni geosiyasi durum yaranmışdır. Rusiya İmperiyasının feodal pərakəndəlik dövrünü yaşayan Azərbaycan və Gürcüstandakı mövcud yarımmüstəqil feodal qurumlara qarşı yönəlmiş istila və işğalçılıq siyasəti nəticəsində Cənubi Qafqaz müharibələr meydanına çevrilmiş, XIX əsrdə iki Rusiya-Qacar və dörd Rusiya-Osmanlı müharibəsi baş vermişdir. Dağıdıcı müharibələrin doğurduğu bütün fəlakətləri, çətinlikləri ən çox öz üzərində hiss edənlər isə azərbaycanlılar, o cümlədən onların subetnik qruplarından olub tarixən Borçalı və onun ətrafındakı bölgələrdə yaşayan döyüşkən ruhlu qarapapaqlar olmuşlar.

Müstəmləkə üsul-idarəsinə müvafiq olaraq regionu demoqrafik ekspansiyaya da məruz qoyan Rusiya İmperiyası qədim Azərbaycan mahallarında müsəlmanların və türk etnik varlığının sıxışdırılmasına, əvəzində isə süni şəkildə xristianların və qeyri-türk etnik komponentin artırılmasına çalışırdı. Bu məqsədlə də bölgədə ermənilər, yunanlar, almanlar kimi Qafqaz coğrafiyasına və təfəkkürünə yad etnoslar planlı şəkildə yerləşdirilirdi. Köçürülənlər arasında kütləvilik və say baxımından çoxluq təşkil edən ermənilər çox keçmədən öz havadarlarının köməyi ilə yeni “vətən”lərində söz sahibi olmağa, XIX əsrin sonlarından etibarən təşkilatlanaraq anti-türk, anti-Azərbaycan missiyasını yerinə yetirməyə başlamış, XX əsrin əvvəllərində isə dinc azərbaycanlı

---

¹ Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. 42 kitabda: VIII kitab (noyabr, 1996 – mart, 1997). Bur. məsul. R.Ə. Mehdiyev. Bakı, 1998, s. 368-369.

əhaliyə qarşı artıq açıq silahlı mübarizəyə keçərək kütləvi qırğınlar, soyqırımları törətmişdilər.

Sovet tarixşünaslığında müəyyən səbəblərə görə həm Rusiya-Qacar, həm də Rusiya-Osmanlı müharibələrində azərbaycanlıların rolu və mövqeyini tədqiq etmək, eləcə də azərbaycanlı-erməni münasibətlərinə dair həqiqətləri üzə çıxarmaq mümkün olmamışdır. Müvafiq tarixi hadisələrin izahı və şərhə hakim ideologiyanın təsiri altında saxtalaşdırılmış, bir sözlə, obyektiv elmi axtarışların aparılmasına imkan verilməmişdir. Nəticə etibarilə XIX əsrdə kütləvi surətdə İrandan və Türkiyədən Qafqaza köçürülmüş ermənilər regionun və bütövlükdə dünyanın ən qədim, eyni zamanda ən əzabkeş və məzlum xalqlarından biri kimi təlqin edilmişdir. Qarapapaqlara gəldikdə isə, Böyük Sovet Ensiklopediyasında bu subetnosun azərbaycanlıların nisbətən daha çox tanınmış etnoqrafik qrupu olduğu vurğulansa da¹, sovetlərin milli-etnik yaddaşı unudurmaq ideologiyasının təsiri altında qarapapaq etnoniminə nəinki rəsmiyyətdən, hətta hafizələrdən silinmək təhlükəsi yaranmışdır.

Azərbaycanın yenidən müstəqilliyə qovuşmasından sonra milli tarixşünaslıqda üzə çıxarılan yeni faktlar və inkarolunmaz həqiqətlər sovet siyasi konyunkturasına uyğunlaşdırılmış tarixi nəzəriyyələri və müddəaları alt-üst etdi. Bu məsələdə ölkəmizin aparıcı elm ocaqlarının məqsədyönlü fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Müstəqil Azərbaycanın milli tarixşünaslığında “itirilmiş torpaqlar” probleminin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi, bu istiqamətdə ciddi elmi tədqiqatların aparılması və obyektiv tarixi gerçəkliyi özündə əks etdirən bir çox sanballı əsərlərin yaranması nəticəsində Vətən tarixinin öyrənilməsində yeni elmi istiqamətin təməli qoyulmuşdur².

Müasir tarixşünaslıqda yaranmış mövcud boşluqları doldurmaq üçün Millət və Vətən tarixinin areallar, regionlar, subetnoslar üzrə öyrənilməsi zərurəti yaranmışdır. Bu çərçivədə Azərbaycan etnik-mədəni arealına daxil olan, ancaq inzibati cəhətdən hazırda Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərindən kənarında yerləşən Borçalı,

---

¹ Азербайджанцы // Большая Советская Энциклопедия, том 1-й. М., 1969, с. 278.

² Əliyev Ş.H. Yaqub Mahmudov – Azərbaycan tarixşünaslığında “İtirilmiş torpaqlar” istiqamətinin müəllifidir // AMEA Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri, 30-cu cild. Bakı, 2009, s. 98-102.

Qaraçöp, Cavaxet, Pəmbək, Ağbaba kimi tarixi-coğrafi türk-qarapapaq ellərinin tarixi keçmişini barədə ciddi elmi araşdırmaların aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, 1996-cı ilin mart ayının 9-da Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı kimi Gürcüstana ilk rəsmi səfəri zamanı Ümummilli lider Heydər Əliyev bu ölkənin azərbaycanlı icmasının fəalları ilə görüşü zamanı demişdi: “Borçalı diyarı Azərbaycan xalqının ən dəyərli diyarlarından biridir. Borçalı diyarı Gürcüstan üçün əziz olduğu kimi Azərbaycan üçün də əzizdir”¹.

“Borçalı” jurnalının 1993-cü ildə nəşr olunmuş ilk sayında akademik Ziya Bünyadovun “Qarapapaqlar” haqqında məqaləsi dərc edilmişdi. Məqalədə qarapapaqların “rus-türk müharibələri, erməni işğalları dövründə dastanlara layiq qəhrəmanlıqları ilə böyük fədakarlıqlar göstərdiklərini” vurğulayan akademik yazırdı: “Bir arzum var: Qazax-Borçalı mahalının tarixi ilə kimsə ciddi məşğul olmalıdır. Çünki belə bir böyük və cəsur camaatın uzun əsrlər boyu halı və vəziyyəti haqqında hələ ki ciddi bir söz nə deyilib, nə də yazılıb”².

Azərbaycan xalqının yadelli işğallarına və ermənilərin törətdikləri soyqırımı cinayətlərinə qarşı mübarizəsi tarixində Borçalı və ətrafındakı qarapapaq ellərinin yeri və rolunun, onların hərbi, qəhrəmanlıq tarixinin dərinədən tədqiq olunub öyrənilməsi həllivacib məsələlərdən biridir. Eyni zamanda 1905-1906-cı illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qətləmlərlə bağlı həqiqətlərin üzə çıxarılması baxımından da Tiflis quberniyasında azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlara və Borçalıda xalq hərəkatına dair faktların araşdırılması son dərəcə vacibdir. Bundan əlavə, Azərbaycan tarixşünaslığında çoxdan elmi həllini gözləyən tədqiqat obyektinin aktuallığını şərtləndirən mühüm amillər sırasında aşağıdakıları da qeyd etmək olar:

1. Azərbaycan tarixinin lokal-regional kontekstdə öyrənilməsi;
2. Tarixşünaslıq aspektindən Borçalı-Qarapapaq ellərinin Azərbaycan elmi-mənəvi mühitinə inteqrasiyasının təmin edilməsi;
3. Cənubi Qafqazda milli münasibətləri daima gərginləşdirən erməni separatçılığının və terrorunun köklərinin aşkar olunması.

---

¹ Azərbaycan-Gürcüstan: Dostluğumuzun təntənəsi / Tərtibçilər: H.Orucov, Ş.Şahməmmədov. Bakı, 1996, s. 96.

² Bünyadov Z. Qarapapaqlar // “Borçalı” jurnalı. Bakı, 1993, № 1, s. 8, 18.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, müasir ictimai-siyasi durumda Azərbaycançılıq amallarının yüksəldilməsi zərurəti nöqtəyi-nəzərindən qarapapaq etnoniminin elmi müstəvidə qabardılması məntiqi olaraq Azərbaycançılıq məfkurəsinin bütövlüyünə dəlalət edir. Buna görə də dissertasiyada tədqiq olunan mövzu elmi aktualılıqla yanaşı, strateji-ideoloji əhəmiyyət də kəsb edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi 1800-1906-cı illəri əhatə edir. Mövzunun xronoloji çərçivəsinin müəyyən edilməsində tarixi hadisə və proseslər kompleksi nəzərə alınmışdır. Tədqiqatın başlanğıcının XIX əsrin əvvəllərindən götürülməsi həmin dövrdən Rusiya İmperiyasının Şərqi Gürcüstanda möhkəmlənməsi, Borçalı və ətraf qarapapaq ellərinin tədricən yeni müstəmləkə boyunduruğu altına keçməsi faktı ilə bağlıdır. Dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsinin XX əsrin əvvəlləri ilə məhdudlaşdırılması isə təsadüfi olmayıb tədqiqat obyektinin xüsusiyyətindən irəli gəlir. Dissertasiyada Birinci rus inqilabı və Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların ilk kütləvi qırğınları müstəvisində Tiflis quberniyasında ermənilərin törətdiyi qətliaqlar, ona qarşı Borçalıda xalq hərəkatı ilə qarapapaq ellərinin yadelli işğalçılara və erməni təcavüzünə qarşı mübarizəsi tarixinin mühüm bir mərhələsinə yekun vurulmuşdur. Bununla belə, Şərqi Gürcüstanda tarixən məskunlaşmış türkdilli etnoslar, qarapapaqların mənşəyi, etnik əraziləri, yayılma arealı və s. məsələlərin araşdırılması ilə əlaqədar müəyyən edilmiş xronoloji çərçivədən kənara çıxmaq zərurəti yaranmışdır.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid materiallar əsasında Borçalı və ətrafındakı digər qarapapaq ellərinin yadelli işğallara və ermənilərin törətdikləri soyqırımı cinayətlərinə qarşı mübarizəsi tarixi tədqiqatın problematikliyi baxımından müstəqil elmi tədqiqat işi olaraq araşdırılmamışdır. Bununla belə, dissertasiya işində tədqiqat obyektini olaraq seçilmiş mövzunun müəyyən aspektləri Azərbaycan və qonşu ölkələrin alimlərinin bir sıra ümumiləşdirilmiş əsərlərində əhatə olunmuşdur.

Dissertasiyada tədqiq olunan problem üzrə tarixşünaslıq üç istiqamətdə ümumiləşdirilmiş və sistemləşdirilmişdir:

1. Bilavasitə qarapapaqların etnik tarixi, mədəniyyəti və yayılma arealına həsr olunmuş tədqiqatlar;

2. XIX əsrdə Qafqaz uğrunda gedən müharibələr və onların nəticələrinə dair tədqiqatlar;
3. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı ermənilərin soyqırımı cinayətlərinə dair tədqiqatlar.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Qafqaz tarixinə, etnoqrafiyasına, xüsusilə də müharibələrə həsr olunmuş əsərlərdə, memuarlarda bu və ya digər dərəcədə qarapapaqlar haqqında, onların etnik əraziləri, həyat tərz, adətləri, məişəti ilə bağlı maraqlı məlumatlar verilmişdir. Rusdilli ədəbiyyat sırasında P.İ. Averyanov, İ.K. Kanadpev, İ.İ. Pantyuxov, V.A. Potto, İ. Şopen və digərlərinin əsərlərini göstərmək olar¹.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixşünaslığında qarapapaqlara dair ayrıca tədqiqatlar aparılmamışdır. Bununla belə, bəzi müəlliflərin Borçalı-Qazax bölgəsinə dair əsərlərində qarapapaqlarla əlaqədar müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. XX əsrin əvvəllərində Məhəmməd həsən Vəlili (Baharlı) Azərbaycan etnoqrafiyası üzrə ensiklopedik məlumatlarında qarapapaqların mənşəyi ilə bağlı qısa mülahizələr irəli sürmüşdür². O dövrdə Azərbaycan siyasi mühacirətinin nümayəndələrindən Əhməd Cəfəroğlu öz əsərində Qarsda yaşayan qarapapaq-tərəkəmələr haqqında məlumat vermişdir, Mirzəbala Məmmədzadə isə İslam ensiklopediyasına daxil edilmiş “Qarapapaq” məqaləsinin müəllifidir³.

Sovet dövründə qarapapaqlarla bağlı araşdırmalardan N.A. Baskakov, A.İ. Əliyev və İ.O. Məmmədovun elmi məqalələrinə rast gəlinməkdədir⁴.

¹ Аверьянов П.И. Курды в войнах России с Персией и Турцией в течении 19-го столетия. Тифлис, 1900; Канадпев И.К. Очерки Закавказской жизни, том 1-й. СПб., 1902; Пантюхов И.И. Курды и карапахи, газ. «Кавказ», 1891, 12 февраля, № 40; Потто В.А. Кавказская война (Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях), том 1 -5. СПб., 1885-1889; Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху присоединения к Российской Империи. СПб., 1852; Шопен И. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей. СПб., 1866.

² Vəliyev (Baharlı) M.H. Azərbaycan – coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. İstanbul, 1921.

³ Cəfəroğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar // I kitab: Kars, Erzurum, Çoruh ilbaylıkları. İstanbul, 1942; Bala M. Kara-Papak // İslam Ansiklopedisi, cilt VI. İstanbul, 1977.

⁴ Баскаков Н.А. Карапахи, или терекеме, и изучение их языка (из материалов по азербайджанским диалектам Армении) // Краткие сообщения Института народов

Müstəqillik dövründən etibarən Borçalı tarixi ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda regionun tarixinə, demoqrafiyasına yeni yanaşma hiss olunmaqdadır. Bu baxımdan R. Məmmədov, V. Məmmədli, Ş. Şamioğlu, K. Məmmədov, M. Sadıqov, V. Kərimli, V. Ömərli, M. Məmmədli, M. Abbasovanın tədqiqatlarını qeyd etmək olar¹. M. Abbasovanın 2010-cu ildə müdafiə etdiyi “Borçalı tarixi (XIX - XX əsrin əvvəli)” mövzusunda doktorluq dissertasiyasında Borçalı əhalisinin təsərrüfat həyatı ilə yanaşı, etnik məsələlər, Rusiyanın köçürmə siyasəti və yerli əhalinin mühacirəti məsələləri də müəyyən dərəcədə araşdırılmışdır.

Borçalıda yaşayıb-yaratmış görkəmli elm xadimlərindən Valeh Hacıların və Şurəddin Məmmədlinin bu mahalın tarixi ilə bağlı tədqiqatlarından dissertasiyada geniş istifadə olunmuşdu². Ş. Məmmədlinin “Alın yazımız” kütləvi-publisistik oçerki Gürcüstan azərbaycanlılarının tarixinə, etnoqrafiyasına, mədəni və sosial-iqtisadi həyatına ayna tutur. XIX əsrdə baş verən qanlı müharibələrdə, ayrı-ayrı döyüşlərdə fərqlənmiş qarapapaq igidlərinin bir çoxu əslində bundan əvvəl məşhur qaçaq kimi ad-san qazanmışdılar. Bu baxımdan Valeh Hacıların “XIX yüzillikdə Borçalıda qaçaqlıq hərəkatı” monoqrafiyası savaşı yolu keçmiş qaçaqların tərcümeyi-halının dəqiqləşdirilməsi üçün etibarlı mənbədir. V. Hacıların “Qarapapaq Mehralı bəy” və “Borçalı Mehralı bəy tarixi həqiqətlərdə” əsərləri isə 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsinin

---

Азии, вып. 65. М., 1964; Алиев А.И., Мамедов И.О. Об этнониме карапапах // Ономастика Кавказа (межвузовский сборник статей). Орджоникидзе, 1980.

¹ Məmmədov R. Məmmədli V. Borçalı tarixi demoqrafiya güzgüsündə. Bakı, 2001; Şamioğlu Ş. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər (XIX-XX əsrlər). Bakı, 1997; Məmmədov K. Borçalı ərazisində erkən türklər // “Qarapapaqlar” dərgisi, 2008, № 7, s. 5-10; Məmmədov K. Borçalı çar Rusiyasının işğalı dövründə // “Qarapapaqlar”, 2009, № 2, s. 9-12; Sadıqov M.O. Gürcüstan Respublikasında azərbaycanlıların sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyəti. Bakı, 2010; Ömərli V. Qarayazı: Gürcüstan türkləri. İki cildə. Bakı, 2001; Керимли В.Г. Тюрки в Грузии. Баку, 2011; Məmmədli M. Abbasova M. Tarixi Borçalı mahalı // Qaytarılan köç karvanı. Borçalı XX əsrin sonlarında. Bakı, 1998.

² Hacı V. Qarapapaq Mehralı bəy. Tiflis, 1996; Hacılar V. Borçalı Mehralı bəy tarixi həqiqətlərdə. Tiflis, 2001; Hacılar V. XIX yüzillikdə Borçalıda qaçaqlıq hərəkatı, Tiflis, 2003; Hacıyev V. Kökümüz, soyumuz: Qarapapaqlar, “Gürcüstan” qəzeti, 1997, 14 fevral, № 8 (11 176); Məmmədli Ş. Alın yazımız. Tiflis, 1997.

pəhrəmanı, Osmanlı ordusunun sərkərdələrindən biri olmuş Mehralı həyə həsr olunmuşdur.

Qeyd edək ki, Ş. Nəzirinin, E. İsmayılovun Rusiya İmperiyası ordusunda xidmət etmiş yüksək rütbəli azərbaycanlı zabitlərin ömür yolunun araşdırılmasına həsr olunmuş əsərlərində Borçalı-Qarapapaq hərbi tarixində özünəməxsus yer tutan hərbiçilərə dair mühüm faktlar təqdim edilmişdir¹.

Qarapapaqların tarixinin öyrənilməsi sahəsində türkiyəli tədqiqatçılar müəyyən nailiyyətlər qazanmışlar. Gürcüstanda türklər, Borçalı tarixi və mədəniyyəti, qarapapaq/tərəkəmə məsələsi Türkiyə tarixşünaslığına ötən əsrin ikinci yarısında Fəxrəddin Kırzioğlu tərəfindən gətirilmiş² və XX əsrin sonlarından etibarən daim diqqət mərkəzində saxlanmışdır. O. Yeniaras, S. Alyılmaz, S. Tozlu, S. Yılmaz, S. Dündar, H. Çetinkaya, Z. Papakçı, C. Alyılmaz, M. Kemalöglü və başqa tədqiqatçılar elmi fəaliyyətlərində qarapapaqlara dair araşdırmalara xüsusi yer ayırmışlar³.

Son zamanlar İran İslam Respublikasının Qərbi Azərbaycan ostanının Nəqədə (Sulduz) şəhristanında yaşayan qarapapaqların tarixinin araşdırılmasına maraq artmış, bu istiqamətdə bir sıra əsərlər işıq üzü görmüşdü. İ. Yeganə, M. Rəzəvi, Ə. Kəviyanpur, H.İ. Nəbiyar, Ə.

---

¹ Nəzirli Ş. Azərbaycan generalları. Bakı, 1991; Nəzirli Ş. General Yadigarov qardaşları. Bakı, 2004; Исмаилов Э.Э. Георгиевские кавалеры – азербайджанцы. М., 2005.

² Kırzioğlu M.F. Kars tarixi, c. I. İstanbul, 1953; Kırzioğlu F. Dede Korkut Oğuznamələri Işığında Karapapaklar. Borçalı-Kazak uruğunun Kür-Aras Boylarındakı 1800 Yılına bir Bakış. Erzurum, 1972; Kırzioğlu M.F. Yukarı Kür və Çoruk boylarında Kıpçaklar. Ankara, 1992.

³ Yeniaras O. Karapapak ve Terekemelerin siyasi ve kültür tarihine giriş. İstanbul, 1994; Alyılmaz S. Borçalı (Gürcistan) Karapapaklarının/Terekemelerinin Tarihine Dair // “Yeni Türkiyə” dergisi, sayı 43, 2002; Alyılmaz S. Borçalılı bilim adamı, eğitimci, şair Valeh Hacılar. Ankara, 2003; Tozlu S. Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar // Karadeniz Araştırmaları. Çorum, sayı 7, 2005, s. 86-96 və sayı 9, 2006; Yılmaz S. Türkiyə ve Kafkasya’da Yaşayan Karapapak (Terekeme) Türkleri Tarihi ve Kültürü. Ankara, 2007; Dündar S., Çetinkaya H. Terekemeler (Karapapak Türkleri): Tarih, yaşam, halk kültürü, tasavvuf. Ankara, 2004; Papakçı Z. Karapapaklar (Terekemeler): Kökeni, Tarihi, Gelenek ve İnançları. İstanbul, 2010; Kemalöglü M. Terekeme-Karapapak Türkleri Yerleşim Alanları // TEKE Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim dergisi. Erzurum, sayı 1/3, 2012; Alyılmaz C. Gürcistan’daki Türkler ve Türk Eserleri // “Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri”. Ankara, 2012, s. 291-356; Alyılmaz C. İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri. Ankara, 2015.

Xalxali, Y. Qəhrəmanpur və F.Ç. Hüsrəvinin tədqiqatları bu qəbıldəndir¹.

XIX əsrdə Qafqaz uğrunda gedən müharibələr və onların nəticələri, Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunması istər Azərbaycan, istərsə də qonşu ölkələrin tarixşünaslığında daim diqqət mərkəzində saxlanmışdır. Qeyd olunan problemin müəyyən aspektləri hələ XIX-XX əsr Azərbaycan tarixşünaslığında araşdırılmışdı. İlk olaraq A.A. Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində işğala qarşı mübarizə məsələlərinə toxunulmuşdur². “Qarabağnamələr” silsiləsindən Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”, Mirzə Camal Cavanşir Qarabağının “Qarabağ tarixi”, Əhməd bəy Cavanşirin “Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair”, Mirzə Yusif Qarabağının “Tarixi-safı”, Mir Mehdi Xəzaninin “Kitabi-tarixi Qarabağ” və digərlərinin əsərində Qarabağ xanlığı ilə yanaşı, qonşu Azərbaycan xanlıqlarının da Rusiya tərəfindən işğalı geniş sərhlə olunmuşdur³. Şəki xanlığını tarixini qələmə almış Kərim ağa Fateh və Hacı Seyid Əbdül Həmid də Rusiyanın işğalları ilə bağlı müəyyən məsələləri qeyd etmişlər⁴. Bundan əlavə, M.M.Əliyevin tədqiqatlarından məlum olur ki, Mirzə Əhməd Xudaverdi oğlu və Seyid Əli Kazımbəy oğlu Lənkəran xanlığının tarixinə həsr olunmuş əsərlərində

---

¹ Yeganə İ. Neqah be tarix və fərhəng: “Eli-Qarapapaq” – “Qarapapaq eli”: Tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Urmiyə, hicri-1369/ miladi- 1990; Rəzəvi M. Eli-Qarapapaq (Tarix, ədəb, rəsum, folklor və monoqrafi) – Qarapapaq eli (Tarix, ədəblər, rəsmlər, folklor və monoqrafiya). Tehran, 1370/1992; Kəviyanpur Ə. Tarihi Urumiye. Tehran, 1378 /1999; Nəbiyar H.İ. Azərbaycan və Sulduz. Nəqədə, 1381/2003; Yeganə İ. Rahnəməyə səyahətə şəhristane Nəqədə - Nəqədə şəhristanına səyahət soraq kitabçası. Urmiyə, 1382/2003; Xalxali Ə. Azərbaycanın Sulduz vilayətində (Nəqədə şəhristanında) məskunlaşan borçalılar (qarapapaqlar), “Nəvide Azərbaycan” qəz. (Urmiyə), 1382, 11 bəhmən / 2004, 31 yanvar; Qəhrəmanpur Y. Fərhəngə cameye el qarapapaq – Qarapapaq elinin əhalisinin mədəniyyəti. Urmiyə, 1385/2006; Hüsrəvi F.Ç. Tarixə ele qarapapaq (Borçaluyə pişin) – Qarapapaq elinin tarixi (Əvvəlki Borçalı). Urmiyə, 1389/2010.

² Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 2000.

³ Qarabağnamələr, I kitab (tərtib edən: A. Fərzəliyev). Bakı, 1989; Qarabağnamələr, II kitab (tərtib edən: N.Axundov). Bakı, 1991.

⁴ Fateh Kərim ağa. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi // Şəki xanlığının tarixindən. Bakı, 1958; Əbdül Həmid Hacı Seyid. Şəki xanları və onların nəsiləri // Şəki xanlığının tarixindən. Bakı, 1958.

xanlığın Rusiya tərəfindən işğalından da bəhs etmişlər¹. XX əsrin əvvəllərində Hacı Şeyx Həsən Mollazadənin “Zübdət-üt təvarix” (“Tarix kitabı”) və Rəşid bəy İsmayılovun “Müxtəsər Qafqaz tarixi və Zaqafqaziyada zühur edən məşhur türk ədib və şairlərin müxtəsərəm tərcümeyi-halları” əsərlərində Rusiyanın Qafqazda işğalları mövzusunda yer ayrılmışdır².

Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı məsələsi milli tarixşünaslığımızda sistemli şəkildə XX əsrin 20-ci illərindən sonra, o da əsasən sovet tarixşünaslığı kontekstində öyrənilməyə başlanmışdır. Bu dövrdə Rəşid bəy İsmayılovun, Hüseyn bəy Minasazovun, E.A. Paxomovun, V.M. Sısoyevin, V.A. Ryuminin Azərbaycan tarixinə həsr olunmuş ümumiləşdirilmiş qısa xülasə və ya kurslarında işğal mövzusunda toxunulurdu³. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli ordusunun zabiti olmuş mühacirətçi tarixçi Cahangir Zeynalıoğlunun 1924-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuş “Müxtəsər Azərbaycan tarixi” əsərində qeyd olunan mövzuya dair obyektiv mövqe ortaya qoyulmuşdur.

XX əsrin 50-ci illərində Azərbaycan sovet tarixşünaslığında problemə “Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi və onun mütərəqqi nəticələri” konsepsiyasından yanan tədqiqatçıların çoxlu əsərləri nəşr olunmuşdu. Respublikada “Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasının 150 illiyi”nin təntənəli surətdə qeyd edilməsinin təsiri altında ötən əsrin 60-80-ci illərində problem yenidən tarixçilərin tədqiqat obyektinə çevrilir. H.M. İbrahimbəylinin əsərlərində problem hakim ideologiyanın təsiri altında geniş tədqiq və təhlil olunur. Onun hər bə tarixinə dair tədqiqatlarında Rusiya İmperiyası ordusunda azərbaycan-

---

¹ Əliyev M.M. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı (20-90-cı illər): Tarix elm. nam. ... dis.. Bakı, 1996.

² Mollazadə H.Ş.H. Zübdət-üt-tarix, IV cild, II hissə. Yelizavetpol, 1912; İsmayılov R. Müxtəsər Qafqaz tarixi və Zaqafqaziyada zühur edən məşhur türk ədib və şairlərin müxtəsərəm tərcümeyi-halları. Tiflis, 1904.

³ İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1923; Минасазов Г. Сто лет одной революции (Азербайджанское восстание 1926 г.). Баку, 1930; Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923; Сысоев В.М. Краткий очерк истории Азербайджана (Северного). Баку, 1925; Рюмин В.А. Краткие исторический и этнографический очерки Азербайджана – Азербайджановедение. Баку, 1924.

lılardan təşkil olunmuş müsəlman-süvari alaylarının, o cümlədən Qazax, Borçalı və Şəmşəddil mahallarının sakinlərindən təşkil olunmuş III müsəlman-süvari alayının döyüş yolu araşdırılmışdır¹.

Ötən əsrin sonlarından etibarən aparılan tədqiqatlarda tədricən Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunması və müstəmləkəçilik siyasətinin ağır nəticələri ilə bağlı tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasına başlanmışdır. M.Q.Abdullayevin XIX əsrin birinci qərinəsində çarizmin Azərbaycanda aqrar siyasətinə, Ə.H. İskəndərovun Rusiya istilaları dövründə Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyətinə, M.Ə. İsmayılovun XIX əsrin ortalarında çarizmin Azərbaycanda iqtisadi siyasətinə, M.Q. Məmmədovun XIX əsrdə çarizmin Azərbaycanda aksiz siyasətinə, E.T. Babayevin Rusiyanın Gəncə xanlığını istila etməsi tarixinə, H. Sadıqovun Rusiya-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz probleminə dair tədqiqatlarında çarizmin Azərbaycanda həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin fəsadları göstərilmişdir².

Müasir dövr Azərbaycan tarixşünaslığının qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də Azərbaycan torpaqlarının imperiyalar arasında bölüşdürülməsi və işğalı, Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasətində azərbaycanlıların sıxışdırılması, əzəli Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin kütləvi köçürülməsi, Qərbi Azərbaycan mahallarında "Erməni vilayətinin" yaradılması məsələlərinin, xüsusən də erməni quldurları tərəfindən xalqımıza qarşı törədilmiş soyqırımı cinayətlərinə dair tarixi faktların aşkar olunaraq hərtərəfli və obyektiv araşdırılmasıdır. Son illərdə bu istiqamətdə AMEA-nın Tarix İnstitutunun

---

¹ Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (Из военно-политической истории). М. 1969; Ибрагимбейли Х.М. Кавказ в Крымской войне 1853-1856 гг. и международные отношения. М., 1971.

² Абдуллаев М.К. Аграрная политика царизма в Азербайджане в первой трети XIX века: Автореф... канд. ист. наук. Баку, 1989; Искендеров А.Г. Социально-экономическое положение Северного Азербайджана в период Российских завоеваний (первая треть XIX века): Автореф... канд. ист. наук. Баку, 1992; Исмаилов М.А. Экономическая политика царизма в Азербайджане в 30-60-х годах XIX века: Автореф... канд. ист. наук. Баку, 1988; Мамедов М.Г. Акцизная политика царизма в Азербайджане в XIX веке: Автореф... канд. ист. наук. Баку, 1992; Бабаев Э.Т. Из истории Гянджинского ханства. Баку, 2003; Sadıqov H. Rusiya-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi (1787-1829). Bakı, 1991.

rəhbərliyi altında sistemli şəkildə tədqiqatlar həyata keçirilməkdədir¹. Y.Mahmudov, T.Mustafazadə, S.Məmmədov və digər həmmüəlliflərin “İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi” adlı sanballı kitabında XIX yüzilin əvvəllərində xanlığın Rusiya işğallarına qarşı qətiyyətli mübarizəsi, işğaldan sonra İrəvan xanlığına Qacar İrənindən və Osmanlı imperiyasından ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsi məsələləri geniş əksini tapmışdır. Əsərdə Şimali Azərbaycan xanlıqları uğrunda Rusiya-Qacar müharibələri və bu müharibələrdə İrəvan xanının yaxın ətrafında yer alan qarapapaq dəstələrinin fəaliyyəti barədə dəyərli məlumatlar verilir².

Bununla yanaşı, Azərbaycan torpaqlarının işğalı və imperiyalar arasında bölüşdürülməsinə və xalqımızın yadelli işğallar, müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə məsələlərinə dair K. Şükürov, Z. Şahverdiyev, F. Əsədov, S. Kərimova, E. Paşayeva, V. Umudlu, R. Niftəliyev, R. Qurbanov və S. İbişovun³; XIX əsrdə Rusiya imperiyasının köçürmə

---

¹ Бах: Геноцид азербайджанского народа 1918 года: организаторы и палачи (Руководитель проекта, научный редактор и автор предисловия Я.М. Махмудов. Баку, 2013; Nəcəfli G. 1918-1920-ci illərdə Şərqi Anadolu, Naxçıvan və İrəvan bölgəsində ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımı. Bakı, 2014; Nəcəfli G. 1917-1918-ci illərdə Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (ATASE-nin sənədləri əsasında). Bakı, 2015; Gözəlova N. Azərbaycan türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı Britaniya kitabxanasının arxiv sənədlərində. Bakı, 2014; Mustafa N. İrəvan quberniyasında Azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920). Bakı, 2014; Necefli G. XVIII. asırda Azərbaycan torpaqlarında erməni devleti kurma teşebbüsləri. İstanbul, 2014; Vandalizm. Tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı, 2014; Abışov V. Bakıda 1918-ci il mart soyqırımı. Bakı, 2014; Abışov V. Şamaxı qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı. Bakı, 2014; Abışov V. Quba qəzasında türk-müsəlman soyqırımı. Bakı, 2014; Məmmədov H. Геноцид Азербайджанцев в Карабахском регионе Азербайджана (1918-1920). Баку, 2014; İsmayılov K. Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920). Bakı, 2014; Махмудов Я.М. Геноцид тюркомусульманского населения Азербайджана в 1918-1920 годах. Баку, 2015.

² Mahmudov Y., Mustafazadə T., Məmmədov S. və b. İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2010.

³ Şükürov K.K. Azərbaycanın bölüşdürülməsi // Kitablər almində, 1990, № 3, s. 20-29; Əsədov F.S., Kərimova S.M. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər. Bakı, 1993; Kərimova S.M. Çarizmin Azərbaycanın işğalında və müstəmləkəçiliyində erməni siyasətçilərin rolu: Tarix elm. nam. ... dis. Bakı, 1995; Paşayeva E.M. 1801-1830-cu illərdə Rusiya, Türkiyə və İran münasibətlərində Azərbaycan problemi: Tarix elm. nam. ...dis. Gəncə, 2003; Umudlu V.U. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828). Bakı, 2004; Niftəliyev R. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan kəndlilərinin azadlıq hərəkatı. Bakı, 2006;

siyasəti və Qərbi Azərbaycan torpaqlarında “Erməni vilayətinin” yaradılmasına dair İ. Hacıyev, R. Hüseynzadə, H. Verdiyeva, A. Məmmədli, İ. Əliyev, N. Əsədov, M. Muradov və digərlərinin tədqiqatları qeyd olunan problemlər ilə bağlı həqiqətlərin üzə çıxarılmasında müstəsna rol oynamışdır¹.

Tarixşünaslığımız qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də 1905-1907-ci illərdə Cənubi Qafqazın müxtəlif şəhər və bölgələrində ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş təcavüz və soyqırımının araşdırılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ XX əsrin əvvəllərində ermənilərin əsassız iddialarına cavab vermək üçün müəyyən əsərlər yazılmışdı. Tanınmış gürcü mütəfəkkiri İlya Çavçavadzenin “Erməni alimləri və fəryad edən daşlar”, rus publisisti V.L. Veliçkonun “Qafqaz. Rus işi və tayfalararası məsələ” əsərlərində saxta erməni iddiaları ifşa edilməklə yanaşı, erməni millətçilərinin riyakarlığı üzə çıxarılır². Karibi imzalı gürcü müəllifi “Qırmızı kitabı”nda XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində Qafqaz və Anadoluda millətlərarası münasibətlərin korlanmasında və bütün qanlı cinayətlərdə, o cümlədən 1905-1906-cı illər hadisələrində erməni millətçilərini və “Daşnak-sutyun” partiyasını kəskin şəkildə ittiham edir³. 1905-ci ildə Tiflisə səyahət etmiş italyan tarixçisi və diplomatı Luici Villari “Qafqazda od və qılınc” memuar əsərində müəyyən təzadlı fikirlər söyləsə də, bu əsərdən 1905-1906-cı illər münaqişəsinin tədqiqində mənbə kimi

---

Qurbanov R. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanda azadlıq hərəkatı. Bakı, 2006; Şükürov K.K. Türkmənçay – 1828: Tarixi xronika (ixtisarla). Bakı, 2006; Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX – XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008; İbişov S. Quba xanlığı: əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi. Bakı, 2012;

¹ Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XX в). Баку, 1999; Вердиева Х. Гусейн-заде Р. Родословная армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, 2003; Muradov M.A. Çar Rusiyasının Azərbaycana köçürülmə siyasəti: XIX əsrin I yarısında: Tarix elm. nam. dis. ... avtoref. Bakı, 2001; Əsədov N.C. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi Rusiya İmperiyasının köçürmə siyasətində: Tarix elm. nam. ... dis. Bakı, 2008; Əliyev İ.Y. Qafqazda imperiyalar və ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi. Bakı, 2012; Məmmədli A. Gəlmələr: ermənilərin gerçək tarixi. Bakı, 2008; Hacıyev İ. Qondarma yolla yaradılan müvəqqəti inzibati-idarəetmə vahidi: “Erməni vilayəti” // AMEA Naxçıvan bölməsinin xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2011, № 1, cild 7, s. 11-17.

² Çavçavadze İ. Erməni alimləri və fəryad edən daşlar. Tiflis, 1994 (*gürcü dilində*); Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. СПб., 1904.

³ Кариви. Красная книга. Тифлис, 1920.

istifadə oluna bilər¹. Qeyd olunan problemin araşdırılmasına XX əsrin əvvəllərində Rusiya tarixşünaslığında bəzi əsərlər həsr olunmuşdur. V.A. Staroselskinin “Qafqaz dramı” əsərində milli zəmində toqquşmaların baş verməsi son yüz ildə Rusiyanın regionda həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsi hesab olunur². Müəllif açıq şəkildə Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətini tənqid edir, belə siyasətin yerli xalqların inkişafına mane olduğunu, süni şəkildə bu xalqların birini digərinə qarşı qoyduğunu qeyd edir. K. Ponomaryov “Образование” jurnalında dərc olunmuş “Qafqaz proletariati və erməni-tatar* müharibəsi” məqaləsində Cənubi Qafqazın müxtəlif şəhərlərində erməni-azərbaycanlı qarşudürməsinin baş vermə səbəblərinə dair həqiqətə uyğun olmayan qərəzli mövqe nümayiş etdirir, eyni zamanda belə bir qənaətə gəlir ki, bu regionda ictimai asayişin qorunması “təxribatçı polis”lərə deyil ictimai və proletar təşkilatlara həvalə olunsaydı qan tökülməsinin qarşısının alınması mümkün olardı³. Məşhur rus yazıçısı M. Qorkinin “Qafqaz hadisələri barədə” sərlövhəli məqaləsi 6-10 fevral 1905-ci il tarixlərində Bakıda milli zəmində baş vermiş toqquşmalara həsr olunmuşdur. Məqalə XX əsrin əvvəllərində Bakıda rus dilində nəşr olunan “Baku” qəzetinin xahişi əsasında yazılsa da, senzuraya məruz qalaraq qeyd olunan qəzetdə qismən çap olunmuşdur⁴. Müvafiq dövrdə yazılmış Q.E. Startsevin “Qafqazda qanlı günlər” və M. Priyemskinin “Ermənilər və Qafqaz hadisələri” əsərləri sözügedən qanlı hadisələrin öyrənilməsində əhəmiyyətli mənbələrdir⁵.

Sovet tarixşünaslığında erməni-müsəlman qarşudürməsi məsələləri demək olar ki, tədqiqatlardan kənar qalmışdır. İstisna həl kimi Filip Maxaradzenin gürcü dilində yazılmış “Zaqafqaziyada 1905-ci il” əsərini göstərmək olar⁶. Əsərin iki paraqrafı 1905-ci ildə milli zəmində

---

¹ Villari L. Fire and Sword in the Caucasus. London, 1906.

² Старосельский В. Кавказская драма. СПб., 1906.

* tatar – azərbaycanlı

³ Пономарев К. Кавказский пролетариат и армяно-татарская война // журнал «Образование», 1906, № 3, 2-ое отд., СПб., с. 1-15.

⁴ Горький М. О Кавказских событиях. Женева, 1905.

⁵ Старцев Г.Е. Кровавые дни на Кавказе. СПб., 1907; Приемский М. Армяне и события на Кавказе. М., 1907.

⁶ Maxaradze F.E. Zaqafqaziyada 1905-ci il. Tiflis, 1932 (gürcü dilində).

baş vermiş erməni-azərbaycanlı toqquşmalarına həsr olunmuşdur. Müəllif qanlı hadisələrin baş vermə səbəbini “Daşnaksutyun” və digər erməni təşkilatlarının fəaliyyətində görürdü. Onu da qeyd edək ki, F.Maxaradzenin Tiflisdə gürcücə nəşr olunan həftəlik “Moqzauri” jurnalının 1905-ci il saylarında çap olunmuş “Zaqafqaziyada ermənilərin və tatarların münasibətləri” [11 sentyabr, № 33, s. 1-2], “Erməni burjuaziyası və onun müdafiəçiləri” [25 sentyabr, № 35, s. 1-2], “Erməni proletariatını kim dəstəkləyir (cənab İşxanyana cavab)” [2 oktyabr, № 36, s. 11-14] sərlövhəli məqalələrində həmin dövrdə Qafqazın cənubunda millətlərarası münasibətlərin qızıqdırılmasında erməni burjuaziyası kəskin tənqid atəşinə tutulur.

Azərbaycan müstəqilliyə qovuşandan sonra Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı ermənilərin soyqırımı cinayətlərinə dair ciddi tədqiqatlar aparılmışdır. Müstəqilliyin ilk illərində Y.M. Mahmudovun redaktəsi ilə Azərbaycanda, Türkiyədə, dünyada erməni terrorizmi və cinayətlərinə, B. Nəcəfovun XIX-XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda erməni millətçiliyinin tarixinə dair əsərləri nəşr olunmuşdur¹. İ.S. Bağirova XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi partiyaları və təşkilatlarına dair tədqiqatında 1906-cı ildə baş vermiş qırğınlar və ermənilərin təcavüzündən müdafiə olunmaq məqsədilə “Difai” partiyasının yaradılması məsələlərini də araşdırmışdır². V. Arzumanlı və N. Mustafanın “Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq” əsərində isə ermənilər və onların havadarları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı mərhələli şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti tədqiq olunur³.

Ümummillə lider Heydər Əliyev son iki yüz ildə məqsədyönlü və mərhələli şəkildə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş soyqırım cinayətlərinə siyasi qiymət verərək 1998-ci il martın 26-da “Azərbay-

---

¹ Erməni terrorizmi və cinayətləri: Azərbaycanda, Türkiyədə və dünyada (Hadisə və faktların xronikası) / Red.: Y.M. Mahmudov. Bakı, 1994; Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX века, ч. 1. Баку, 1992; Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX века, ч. II. Баку, 1994.

² Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900 – 1917). Баку, 1997.

³ Arzumanlı V., Mustafə N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998.

canlıların soyqırımı haqqında” fərman imzalamışdır. Fərmanda “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarlarının 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı hadisələr həyata keçirdiyi qeyd olunur: “Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki azərbaycanlı kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneəçilik törədərək Azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər”¹. Ümummilli lider H. Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı soyqırım cinayətlərinin dövlət səviyyəsində ifşa olunması tarixçilər qarşısında yeni vəzifələr qoyurdu. Məhz H. Əliyevin müəyyən etdiyi istiqamət üzrə onlarla tədqiqat işi yazıldı. Qısa zamanda R.Ə. Mehdiyev, Y.M. Mahmudov, K.K. Şükürov, S.Y. Süleymanova, A. Mustafayeva, C.X. Hüseynov və digər tədqiqatçı-alimlərin əsərləri işıq üzü gördü².

A.Ə. Paşayevin 2008-ci ildə müdafiə etdiyi “XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materialları əsasında)” adlı dissertasiya işində və eyni mövzulu monoqrafiyasında³, E. Əzizovun 2009-cu ildə çap olunmuş “«Difai»: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri” adlanan monoqrafiyasında əhəmiyyətli nəticələr əldə olunmuşdur. 1724-1914-cü illər üzrə Rusiya arxiv sənədləri və nəşrlərindən ibarət üç cildlik “Qafqazda “erməni

---

¹ “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, “Azərbaycan” qəzeti, 1998, 27 mart.

² Mehdiyev R.Ə. Azərbaycana qarşı soyqırımı gerçəklikləri. Bakı, 2000; Mehdiyev R.Ə. Gorus-2010: Absurd Teatrı mövsümü. Bakı, 2010; Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, 2007 (Azərbaycan və ingilis dillərində); Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər) – müxtəlif xronoloji ensiklopediya. Bakı, 2003; Süleymanova S.Y. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət (XIX yüzilliyin sonu- XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı, 1999; Гусейнов Д.Х. Национально-освободительное движение в Азербайджане в начале XX в. (1900-1907). Баку, 2001; Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.) / Сост. А. Мустафаева и др. Баку, 2002.

³ Paşayev A.Ə. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar. Bakı, 2011.

məsələsi” toplusunun ikinci cildi xronoloji cəhətdən bütövlükdə 1905-1906-cı illəri əhatə edir¹.

Son zamanlarda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı 1905-1906-cı illərdə törətdikləri soyqırımı cinayətlərinin bölgələr üzrə araşdırılması aktualıq qazanmışdır. İ.Əliyeva “Tiflis quberniyası azərbaycanlılarının siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyəti (1846-1917)” əsərində 1905-ci il Tiflis qırğınlarına da toxunmuşdur². Tədqiqatçı N. Mustafanın Qərbi Azərbaycanda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımına dair silsilə məqalələri bu istiqamətdə aparılmış mühüm tədqiqatlardandır³. İ. Kazımovun 2007-ci ildə nəşr olunmuş “Naxçıvan: Əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər)” kitabında ayrıca bir paragrafda 1905-1906-cı illərdə Naxçıvanda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı məsələlərindən bəhs olunur. M. Qasımlının Cənubi Qafqazda kütləvi qırğınlar ərəfəsində – 1903-1904-cü illərdə vəziyyətə və 1905-ci ilin fevralında Bakıda baş vermiş qırğınlara həsr olunmuş məqalələri xüsusi qeyd olunmalıdır⁴.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı ermənilərin soyqırımı cinayətlərinə dair araşdırmalara xarici ölkə müəlliflərinin əsərlərində də rast gəlinir. Polyak tarixçisi Tadeuş Svyatoçovskinin əsərlərində ötən əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın müsəlman ictimaiyyətinin milli şüurunun formalaşması, etnik iğtişaşlar və milli zəmində qırğınlar obyektiv şəkildə təhlil olunmuşdur⁵. Türk tarixçisi Əsəd Uras “erməni məsələsinə” həsr olunmuş əsərində azərbaycanlılara qarşı 1905-ci il Tiflis qırğınları məsələsinə toxunmuşdur⁶.

---

¹ Qafqazda "erməni məsələsi": Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə: 1724-1914: Üç cildə, II cild: 1905-1906 (Tərtibçilər: T.K. Heydərov, T.R. Bağıyev, K.K. Şükürov). Bakı, 2010.

² Алиева И. Политическое и социально-экономическое положение азербайджанцев Тифлисской губернии (1846-1917). Баку, 2009.

³ Mustafa N. 1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı, “Xalq qəzeti”, 2005, 27 mart; Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Zəngəzur qəzasında törətdikləri qırğınlar, “Xalq qəzeti”, 2013, 31 mart və 4 aprel.

⁴ Qasımlı M. Bakı qırğınları (fevral, 1905-ci il) // “Milli Məclis” jurnalı, 2012, sentyabr-oktyabr, s. 62-69; Cənubi Qafqaz kütləvi qırğınlar ərəfəsində (1903-1904) // “Milli Məclis”, 2013, mart-aprel, s. 70-73.

⁵ Swietochowski T. Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community. Cambridge University Press, 2004.

⁶ Uras Esat. The Armenians in History and the Armenian Question (English translation of the revised and expanded edition). Istanbul, 1988.

Bununla belə, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, erməni toruna düşmüş bəzi “tədqiqatçılar” tarixi təhrif etməkdə davam edirlər. Məsələn, rusiyalı ermənipərəst P. Şextmanın Moskvada nəşr olunan “Pro Armenia” jurnalında yayımlanmış “Çoxdankı yanğınların alovu” məqaləsində məsələyə son dərəcə qərəzli və birtərəfli yanaşılır, 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın şəhər və bölgələrində, o cümlədən Tiflisdə baş vermiş erməni-azərbaycanlı toqquşmaları barədə faktlar saxtalaşdırılaraq ciddi təhrif olunur, ermənilər zərər çəkmiş, məzlum, qırğınlara məruz qalmış tərəf kimi təsvir olunur¹. Şextmanlar kimi tariximizə qara yaxanlara tutarlı cavab verilməsi üçün bu istiqamətdə hərtərəfli və dərin tədqiqatların aparılması bir zərurətə çevrilmişdir.

Tədqiqatın mənbə bazası. Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələri yerinə yetirmək üçün geniş və hərtərəfli mənbə bazasının yaradılmasına böyük əhəmiyyət verilmişdir. Tədqiqata cəlb olunmuş ilkin mənbələri aşağıdakı beş qrupa bölmək olar:

- 1) Arxiv sənədləri – Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivinin fondlarında saxlanılan və dissertasiyada çox geniş istifadə edilmiş arxiv sənədlərinin bir çoxu elmi dövriyyəyə ilk dəfə gətirilir. Müxtəlif vəzifəli dövlət məmurlarının rəsmi yazışmalarından, təlimatlarından və hesabatlarından ibarət olan bu sənədlər arasında “tam məxfi” qrifli dosyelərə də rast gəlinir;
- 2) Orta əsr gürcü mənbələri – Bu mənbələr («Moktsevai Kartlisa» («Kartlinin xristianlığa keçməsi»), “Gürcü çarlarının həyatı”, “Vaxtanq Qorqasalın həyatı”, “Matiane Kartlisa” (Kartlinin salnaməsi), “Çarlar çarı Davidin həyatı” və s.) müasir Gürcüstanın ərazisində türk etnosunun tarixən məskunlaşdığını, avtohton əhali olduğunu sübut edir;
- 3) XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan gürcüdilli və rusdilli mətbu orqanlar – Tiflisdə nəşr olunan “Tiflisskiye vedomosti”, “Droeba” (“Dövrən”), “Tiflisskiy vestnik”, “Zakavkazskiy vestnik”, “İveriya”, “Tsnobis Purtseli” (“Məlumat vərəqi”), “Vozrojdeniye”, “Tiflisskiy listok”, “Novoye obozreniye”, “Kavkaz”, “İsari” (“Ox”), “Moqzauri”

---

¹ Шехтман П. Пламя давних пожаров // «Pro Armenia», М., 1992, №№ 9-10; 1993, №№ 1-2.

(“Səyyah”) və b. dövrü mətbuat orqanlarından götürülmüş məlumatların böyük əksəriyyəti Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə elmi tədqiqata cəlb olunur;

- 4) Tədqiqatın əhatə etdiyi dövrdə nəşr edilən rəsmi sənəd və materiallar topluları¹;
- 5) Tədqiq edilən tarixi hadisələrin canlı şahidi olan yazar, hərbi, tarixçi, etnoqraf, diplomat, səyyah və digər peşə sahiblərinin xatirələri və hərbi-tarixi qeydləri².

Dissertasiyanın yazılmasında mövzu ilə bağlı keçmiş Rusiya İmperiyası və Sovet İttifaqı dövründə çap olunmuş mənbələrlə yanaşı, Türkiyə, İran, eləcə də müasir Azərbaycan və Gürcüstanda işıq üzü görmüş nəşrlərdən də istifadə olunmuşdur.

---

¹ Акты Кавказской Археографической Комиссии (АКАК), том I-VII, XI. Тифлис, 1866-1888; Труды Тифлисского губернского статистического комитета. Тифлис, 1886; Сборник материалов для описания Тифлисской губернии, том 1-й, вып 1-й. Тифлис, 1870; Памятная книжка и адрес-календарь Карсской области на 1904 г.. Карс, 1904; Статистический временник Кавказского края, т. 1-й, вып. 2, Ахалкалакский уезд Тифлисской губернии. Тифлис, 1887 və s.

² Evliya Çelebi seyahatnamesi, II cild. İstanbul, 1976; Гильденштедт И. А. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, СПб, 1809; Гакстгаузен А. Закавказский край, СПб, 1857; Евецкий О. Статистическое описание Закавказского края. СПб, 1835; Потто В. Воспоминания о Закавказском походе 1855-1856 г., «Военный сборник», том XXXVIII. СПб., 1864, май; Muhtar Paşa G.A. Anılar. Sergüzeşt-i hayatımın cild-i evveli. İstanbul, 1996; Muhtar Paşa G.A. Anılar-2. Sergüzeşt-i hayatımın cild-i sanisi. İstanbul, 1996; Arif bey M. Başımıza gelenler. Ankara, 1972; Коцебу М.Е. Описание вторжения персиян в Грузию в 1826-ом году. Материалы к истории персидской войны 1826-1828 годах. Тифлис, 1901; Ушаков Н.И. История военных действий в Азиатской Турции в 1828-1829 годах. СПб, 1836; Богданович М.И. Восточная война 1853-1856 годов. В 4-х томах. СПб, 1877; Муравьев Н.Н. Война за Кавказом в 1855-ом году. В 2-х томах. СПб, 1877; Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг., 3-й том. Тифлис, 1907; Коллюбакин Б. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. на Кавказе и в Малой Азии, часть 1. СПб, 1906; Маслов А.Н. Год войны в Малой Азии. СПб, 1879; Маевский В. Армяно-тагарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса. Тифлис, 1915; Каневский Я. Эмин-Ага Борчалинский (Воспоминания бывшего разбойника). Тула, 1915; Nemanzadə Ö.F. Xatirələrim. Bakı, 1985; Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006; Ordubadi M.S. Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı, 1991; Nəvvab M. M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993 və s.

Məhz yuxarıda qeyd olunan qruplar üzrə qaynaqlara söykənməklə tədqiqat işində tarixi mətn faktlarının geniş şəbəkəsi yaradılır, elmi baza fundamentləşir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiyanın məqsədi Azərbaycan xalqının yadelli işğallarına və ermənilərin törətdikləri soyqırımı cinayətlərinə qarşı mübarizəsi tarixində Borçalı və ətrafındakı qarapapaq ellərinin yeri və rolunu göstərmək, Borçalı-Qarapapaq ellərinin XIX–XX əsrin əvvəllərində yadellilərə qarşı müəyyən fasilələrlə təxminən bir əsr davam etmiş mübarizəsini kompleks şəkildə araşdırmaqdan ibarətdir. Qeyd olunan məsələlər dissertasiya işində ardıcıl surətdə tədqiq olunmuşdur. Əvvəlcə qarapapaqların XIX əsrdə Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolu regionlarında baş vermiş müharibələrdə iştirakına, sonra isə 1905-ci ildə Tiflis quberniyasında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi kütləvi qırğınlar və onun nəticəsində Borçalıda baş qaldırmış xalq hərəkatına dair məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsəddən irəli gələrək dissertasiya işində konkret vəzifələr müəyyən edilmiş və aşağıda qeyd olunan məsələlərə baxılmışdır:

- İlk növbədə orta əsr gürcü məxəzlərinə və salnamələrinə əsasən, Şərqi Gürcüstanda və Borçalı mahalında tarixən məskunlaşmış türkdilli etnosların təkamül mərhələlərinin izlənilməsi;
- Qarapapaqların etnogenezinə dair önə sürülmüş mülahizələrin ümumiləşdirilməsi;
- Qarapapaqların yerləşmə arealının müəyyən edilməsi;
- XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda baş vermiş miqrasiya və etnososial proseslərə arxiv materialları əsasında aydınlıq gətirilməsi;
- XIX əsrdə baş vermiş iki Rusiya-Qacar və dörd Rusiya-Osmanlı müharibəsində Borçalı-Qarapapaq ellərinin iştirak səviyyəsinin müəyyən olunması;
- Müxtəlif mənbələr əsasında qarapapaq könüllü silahlı dəstələrinin, eləcə də ayrıca qarapapaq igidlərinin müharibələrdə fəaliyyətlərinin müqayisəli şəkildə geniş tədqiq olunması;

- 1905-ci ilin 22-30 noyabr tarixlərində Tiflis şəhərində cərəyan etmiş qanlı hadisələrin tədqiqi, erməni terror dəstələri tərəfindən törədilmiş türk-müsəlman əhalinin qırğınının xronoloji qaydada təsvir olunması;
- Tiflis qırğını ərafəsi və sonrası baş vermiş ictimai-siyasi proseslər və hadisələr barədə ətraflı məlumat verilməsi;
- 1905-ci ildə Tiflis və Borçalı qəzalarında baş verən hadisələrlə bağlı gürcü ictimaiyyətinin mövqeyinin aydınlaşdırılması;
- Tiflis hadisələrinin 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın digər şəhər və bölgələrində, xüsusən də ətraf qəzalarda baş vermiş erməni-azərbaycanlı toqquşmaları ilə bağlılığının müəyyən edilməsi və bu qırğınlarda adları çəkilən tarixi şəxslərlə bağlı məlumatların dəqiqləşdirilməsi.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsəd və ondan irəli gələn vəzifələrə tutarlı faktlar və arxiv materialları əsasında nail olunması Azərbaycan xalqının hər b tarixinin zənginləşməsinə, erməni millətçiliyinin əsl simasının üzə çıxarılmasına, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımı siyasətinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına geniş imkanlar yaradır.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Dissertasiya problem-xronoloji prinsip əsasında tərtib olunub. Problem üzərində işləyərkən müəllif konkret tarixi təhlillər əsasında bütün mənbə və məlumatları kompleks şəkildə sistemləşdirməyə, mövzunun hərtərəfli mənzərəsini yaratmağa səy göstərmişdir. Araşdırma prosesində əsas meyar olaraq tarixilik, elmilik, tarixi proseslərə obyektiv və tənqidi münasibət, onların müqayisəli təhlili başlıca tədqiqat üsulları kimi seçilmişdir. Tarixi fakt və hadisələri işıqlandırarkən maksimal dərəcədə həqiqətin və gerçəkliyin üzə çıxarılmasına, bu baxımdan dəqiqliyin və orijinallığın qorunması üçün tərcümə mətnlərində punktuasiya və orfoqrafik xüsusiyyətlərin saxlanılmasına cəhd göstərilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi konkret olaraq aşağıdakıları özündə əks etdirir:

- Azərbaycan tarix elmində ilk dəfə olaraq yadelli işğallarına və ermənilərin törətdikləri soyqırımı cinayətlərinə qarşı mübarizə tarixində Borçalı və onun ətrafındakı qarapapaq ellərinin yeri və rolu göstərilir;

- Azərbaycan xalqının etnoqrafik qrupu kimi qarapapaqların mənşəyi, yayılma arealı və etnik tarixi məsələləri hərtərəfli və dərinlən araşdırılır;
- XIX əsrin birinci yarısında Cənubi Qafqazın etnik xəritəsinin dəyişməsinə səbəb olan ilkin rəsmi yazışmalar tədqiq olunur, bu çərçivədə ermənilərin Qarabağ və İrəvan xanlığı ərazilərində məskunlaşdırılmaları ilə bağlı olduqca mühüm arxiv sənədləri üzə çıxarılır;
- Qarapapaqların timsalında 1804-1813 və 1826-1828-ci illər Rusiya-Qacar, 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 və 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibələrində rus ordusu sıralarında döyüşən azərbaycanlı-müsəlman süvari dəstələri ilə yanaşı, qacarlardan və osmanlıların səflərində yer alan azərbaycanlı könüllü birliklərinin şərəfli döyüş yolu araşdırılır;
- İlk dəfə olaraq qarapapaqların sərkərdə və nüfuzlu simalarından Nağı bəy Mehdi bəy oğlu, Qara bəy, Nağı xan, İsmayıl xan, Şərif ağa, Həşimoğlu, Daşdəmir ağa kimi komandanların döyüş yolu işıqlandırılır, Mehralı bəy, Səməd ağa, İsrail bəy Yadigarov və digərləri barədə yeni məlumatlar aşkara çıxarılır;
- Tiflis quberniyasında 1905-ci ildə baş vermiş erməni-azərbaycanlı münaqişəsi haqqında tarixi həqiqətlər üzə çıxarılır, onun səbəb və nəticələri göstərilir;
- Tiflisdə törədilən erməni vəhşiliklərinə qarşı Borçalı qəzasında və Tiflis qəzasının Qarayazı nahiyəsində alovlanmış xalq hərəkatı tədqiq olunur;
- Rəsmi arxiv sənədlərinə əsasən, 1905-ci ildə ermənilərin Tiflis və Borçalı qəzaları ilə yanaşı, Qərbi Azərbaycan mahallarında törətdikləri qətləmlər faktları aşkar edilir.

Təqdim olunan dissertasiya yuxarıda qeyd olunan mühüm mövzuların elmi tədqiqi istiqamətində ilk cəhddir.

Beləliklə, tədqiqatda Rusiya imperiyasının müstəmləkəçi siyasəti nəticəsində ermənilərin Arazın şimalındakı tarixi Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülmələrinə və Azərbaycan türklərinə qarşı erməni zülmünə, yadelli güclərə arxalanan ermənilərin təcavüzünə qarşı mübarizə və vaxtaşırı baş verən müharibələr zamanı qarapapaqların

məcburi miqrasiya proseslərinə, müharibələrdə hər iki tərəfdən döyüşən qarapapaq süvari dəstələrinin və onların başçılarının şücaətlərinə, ümumiyyətlə qarapapaqların tarixi taleyinə dair elmi dövriyyəyə ilk dəfə gətirilən materiallar əsasında aydın və ətraflı təsəvvür yaradılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tarixşünaslığımızda hiss olunan mövcud boşluğu doldurmağa xidmət edən dissertasiya işində gələcəkdə tədqiqatçıların diqqətini cəlb edə biləcək məsələlər qaldırılır, yeni-yeni tədqiqatlara geniş üfüqlər açılır. Dissertasiya işinin əsas müddəaları, nəticələri və faktiki materiallarından Şimal-Şərqi Anadolu, Borçalı, Cavaxet, eləcə də Loru, Pəmbək, Ağbaba və digər Qərbi Azərbaycan mahallarının tarixinin öyrənilməsində, XIX-XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda cərəyan etmiş proseslərə aydınlıq gətirilməsində, XIX əsrdən bəri azərbaycanlılara qarşı deportasiya, etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin yürüdülməsi haqqında həqiqətlərin təbliği və dünya birliyinə çatdırılmasında, erməni şovinizminin genezisinin araşdırılmasında, Qafqaz və Azərbaycan tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında, Rusiya-Osmanlı və Rusiya-Qacar müharibələri tarixinə, eləcə də ermənilərlə azərbaycanlıların münasibətlərinə dair tədqiqat işlərində, dərslük və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, ali təhsil müəssisələrində mühazirələrin oxunmasında, proqramların və metodik vəsaitlərin tərtibində, xüsusi kursların və məşğələlərin keçirilməsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri iddiaçının 2005-ci ildə nəşr olunmuş “Qarapapaqlar və onların XIX əsr hərbi tarixi” və 2013-cü ildə AMEA-nın Tarix İnstitutunun xətti ilə nəşr olunmuş “Tiflis quberniyasında azərbaycanlılara qarşı 1905-ci il kütləvi qırğınları” monoqrafiyalarında, müxtəlif elmi nəşrlərdə, beynəlxalq elmi konfrans və simpoziumların materiallarında çap olunmuş 70-dən çox məqalə, tezis və məruzəsində öz əksini tapmışdır. Dissertasiya işində əksini tapmış müəyyən başlıca məsələlər barədə müəllif Azərbaycanda və xarici ölkələrdə (Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan) keçirilmiş müxtəlif beynəlxalq elmi toplantılarda məruzələr etmişdir.

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Qafqaz tarixi” şöbəsinin 8 oktyabr

2014-cü il tarixli iclasında (protokol № 5) müzakirə olunmuş və müdafiəyə tövsiyə edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işinin strukturu tədqiq olunan mövzunun başlıca məqsəd və vəzifələri əsasında təşkil olunmuşdur. İş giriş, 4 fəsil, 14 yarım fəsil, nəticə, istifadə olunmuş mənbələr və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı və xronoloji çərçivəsi əsaslandırılır, problemin elmi cəhətdən öyrənilmə səviyyəsi təhlil olunur, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın mənbəşünaslıq bazası, elmi yeniliyi, metodoloji əsasları və əməli dəyəri açıqlanır.

Dissertasiyanın **“Borçalı və ətrafındakı bölgələrin azərbaycanlı əhalisi: etnik tarix və yaşadıkları ərazi”** adlanan birinci fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir. **“Gürcüstanda türk etnik varlığının təkamül mərhələləri”** adlanan birinci yarım fəsildə əsasən orta əsr gürcü mənbələrinə istinad edilərək belə bir elmi nəticəyə gəlinir ki, Borçalı və onu əhatə edən bölgələrdə türklərin minillərə söykənən tarixi var. Qədim gürcü yazılı qaynağı “Moktsevai Kartlisay”dan (“Kartlinin xristianlığa keçməsi”) b.e.ə. IV əsrdə Gürcüstanda buntürklərin yaşadığı aydın olur. Şəhər mədəniyyətinə malik türk etnosu buntürklərdən sonra II-VII yüzillərdə Gürcüstan coğrafiyasında hunlar, bulqarlar, barsillər, qıpçaqlar, peçeneqlər, onoğurlar, saraqurlar, sabirlər, xəzərlər kimi türk tayfa birlikləri görünür. İlk mənbələrdən VI əsrdə sabirlərin Tiflis yaxınlığındakı Mxetaya qədər gəldiyi və Kartlidə yerləşdiyi, onlardan sonra bu bölgəyə xəzərlərin mütəmadi yürüşlər etdiyi məlum olur. Xəzərlərin dili o zaman Kartlidə yaşayan tayfalar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan 6 dildən biri idi.

XI əsrin ikinci yarısından etibarən başlanan səlcuq yürüşləri nəticəsində Cənubi Qafqazda, eləcə də Borçalı və onun ətrafındakı bölgələrdə türkmən tayfaları məskunlaşdılar. Şərqi Gürcüstan orta əsr gürcü mənbələrində bu dövrdə «Didi Turkoba» («Böyük Türklük») adlandırılır. XII əsrin əvvəllərində səlcuqlara qarşı mübarizə aparmaq üçün gürcü çarı Şimali Qafqazdan 40 minlik süvari ordusu olan

təqribən 230-240 min qıpçaq (kuman) türkünü Gürcüstana köçürür. XII əsrin ikinci yarısında da Gürcüstana bir neçə min qıpçaq dəvət olunur. Kuman-qıpçaqların səlcuqlara qarşı mübarizədə və Gürcüstanın sultanın asılılığından çıxmasında, eləcə də vahid, qüdrətli gürcü feodal monarxiyasının yaradılmasında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Xəzərlərin, ərəblərin, səlcuq və qıpçaqların hökmranlığından sonra, XIII-XVIII əsrlərdə Cənubi Qafqaz müəyyən zaman ardıcılığı ilə Xarəzmlilərin, Elxanilərin (Hülakilərin), Teymurilərin, Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların, Qızılbaşların (Səfəvilərin), Osmanlıların hakimiyyəti altına keçir. Bu dövrlərdə də Borçalıya və onu əhatə edən bölgələrə müxtəlif türk tayfalarının köçləri davam edir.

Rusiyanın hökmranlığı dövrünə etnoqrafik qrup olaraq qarapapaq-tərəkəmə (Qazax-Borçalı) və etnik qrup olaraq Axısqa türkləri adı altında iki müstəqil əhali qrupu kimi daxil olan Gürcüstan türklərinin təşəkkülündə onların yaşadıkları coğrafi məkanda izləri olan türk qövmlərinin əksəriyyəti iştirak etmişdir. Bu baxımdan tədqiqatda gəlinən nəticə budur ki, azərbaycanlıların subetnik qruplarından olan qarapapaqlar oturaq buntürklərdən – köçəri qıpçaqlara, sabirlərdən-xəzərlərdən tutmuş oğuzlara kimi Gürcüstan ərazisində məskunlaşmış onlarla türk qövminin genetik irsinin daşıyıcılarıdır.

“Qarapapaq-tərəkəmə azərbaycanlılarının etnogenezi” adlanan ikinci yarımfişildə qarapapaqların etnik mənşəyi araşdırılır və müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən bu mövzu ilə əlaqədar irəli sürülmüş mülahizələr ümumiləşdirilir. Məlum olur ki, qarapapaq-tərəkəmələr eyni zamanda qıpçaq və oğuz türklərinin maddi-mənəvi dəyərlərini daşıyan, vahid Azərbaycan xalqının formalaşması prosesində iştirak edən bir türk boyudur. Tədqiqatda qarapapaq-tərəkəmələrin etnogenezi ilə bağlı bunlar müəyyən olunur: təxminən III əsrin sonlarından başlayaraq – XIII əsrədək müəyyən mərhələlərlə qıpçaq (barsil, kuman-xəzər) mənşəli “Borçalı” və “Qazax” ulusu indiki Qazax – Borçalı bölgəsində məskunlaşmışdır; XI əsrin ikinci yarısında səlcuq yürüşləri ilə əlaqədar Borçalıda və ətrafındakı bölgələrdə bəzi türkmən tayfalarının da yerləşməsi nəticəsində türkmənləşmə prosesi başlanmışdır; “Qarapapaq” etnoniminin yaranması qıpçaq tayfa ittifaqına daxil olmuş “Çornıye klobuk”ların (Qarabörklülərin) adı ilə əlaqələndirilir və Kiyev rus dövlətinin hüduqlarını qoruyan “Çornıye klobuk”lar kimi, Gürcüstana

köçmüş qırpaqlardan sərhədlərin qorunmasında və genişləndirilməsində istifadə edilirdi; XIII əsrdən etibarən isə Borçalı və Qazax ulusu (başqa sözlə, qarapapaqlar) eyni zamanda tərəkəmə adlandırılmışdır.

“Qarapapaqların məskunlaşma arealı” adlanan üçüncü yarımfəsildə qarapapaqların yayılma arealı, kompakt şəkildə yaşadıkları bölgələr müəyyən olunur. Aydın olur ki, qarapapaqların bilavasitə özlərinə məxsus etnik əraziləri və tarixi yurd yerləri əsasən Azərbaycan, Gürcüstan və indiki Ermənistanın həmsərhəd rayonlarını əhatə etmiş, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən onların bir hissəsi davamlı təzyiqlərə məruz qalaraq Türkiyə və İrana köçmüş və ya köçürülmüş, Ermənistanda (Qərbi Azərbaycanda) yaşayanlar isə XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında tamamilə deportasiya edilmişlər.

Qərbi Azərbaycanda qarapapaqlar əsasən Ağbaba, Loru (Dağ Borçalı), Pəmbək, Şürəgəl, Abaran, Dərəçiçək və digər mahallarda yaşayırdılar. Tədqiqatda istinad edilən statistik göstəricilərdən məlum olur ki, hazırda Borçalı, Qaraçöp mahalları olduğu tək Axısqa-Axılkələk (Mesxet-Cavaxet) bölgəsi də vaxtilə Gürcüstanda qarapapaqların kompakt yaşadığı ərazilərdən olmuşdur. Qarapapaqlar (tərəkəmələr) əsasən bölgənin Cavaxet//Cavax hissəsində məskunlaşmışdılar. Ancaq baş vermiş müharibələr və ermənilərin bu ərazilərə, xüsusilə də qarapapaq kəndləri ətrafına kütləvi şəkildə yerləşdirilmələri onların əksəriyyətinin tədricən Osmanlı Türkiyəsinin Çıldır, Ərdahan və Qars sancaqlarına üz tutub köçməsinə səbəb olmuşdur.

Hazırda Türkiyənin şimal-şərqində yerləşən Qars və Ərdahan ellərində 100-dən artıq qarapapaq kəndi var. Qars elinin Arpaçay, Selim və Susuz ilçələrində, Ərdahan elinin isə Çıldır ilçəsində əhalinin əksəriyyəti qarapapaqlardan ibarətdir. Qarsda Ağbaba qarapapaqları «Ağbaba tərəkəmələri», Qazax, Borçalı və Axılkələkdən köç etmiş qarapapaqlar isə «Gürcüstan tərəkəmələri» kimi tanınırlar. XIX əsrin son Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonra o bölgədə yaşayan qarapapaqların böyük bir hissəsi Ərzurum vilayətinin Bəyazid sancağının Antab//Əntəb qəzasında və Zivin çayı vadisində (indiki Ağrı eli) yerləşir, bir hissəsi isə Sivas vilayətində yurd salır.

İranda qarapapaqlar kompakt şəkildə Urmiyə//Urmu gölünün cənub-qərbində yerləşən tarixi Sulduz mahalında məskunlaşmışlar. Sulduza ikinci Rusiya-Qacar müharibəsindən sonra köçən qarapapaqlar

burada da ənənəvi sərhəd qoruyucuları funksiyasını yerinə yetirməkdə davam etmişdirlər.

Dissertasiyanın ikinci və üçüncü fəsilləri XIX əsrdə Cənubi Qafqazda baş vermiş müharibələrdə qarapapaqların iştirakına həsr olunmuşdur. Bu dövrdə Qafqaz çoxsaylı müharibələr məkanına çevrilmiş, iki Rusiya-Qacar (1804-1813 və 1826-1828-ci illər) və dörd Rusiya-Osmanlı (1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 və 1877-1878-ci illər) müharibəsi baş vermişdir. Hərbi əməliyyatların aparıldığı bölgələrin tam mərkəzində yaşayan döyüşkən qarapapaqlar müharibənin bütün ağırlıqlarını öz üzərlərində hiss etmiş, onların böyük hissəsi öz doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur olmuşdur.

Tədqiqata cəlb olunmuş bütün mənbələr, xüsusilə də rus, gürcü, İran və Osmanlı mənbələri XIX əsrdə Cənubi Qafqazda baş vermiş müharibələrdə qarapapaqların fəal iştirak etməsi, qarapapaq igidlərinin qəhrəmanlıqları haqqında ətraflı məlumatlar verir. Qafqaz uğrunda mübarizə aparən imperiyalar döyüşkənliklərinə və mərdliklərinə yaxşı bələd olduqları qarapapaqları öz tərəflərinə çəkmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Ruslar bu məsələdə daha çox əmək və məsrəf sərf etmək məcburiyyətində idilər, çünki onları qarapapaqlarla nə qan, nə dil, nə də ki din birləşdirirdi. Faktların təhlili göstərir ki, qarapapaqların çoxu islam-türk birliyinə daim sadıq qalmışdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, müharibələrə dair bəzi rusdillə mənbələrdə “qarapapaqlar” adı altında yalnız Osmanlı-Rusiya sərhədində yaşayan qarapapaqlar nəzərdə tutulurdu. Onların Borçalı-Qazax qarapapaq və ya tərəkəmələri ilə, başqa sözlə Rusiya təbəəliyində olan qarapapaqlarla sıx qohumluq telləri olduğu vurğulansa da, imperiyalara xas «parçala, hökm sür» prinsipinə uyğun olaraq bilərəkdən onları ayırırdılar.

Ümumilikdə beş yarımfəsildən ibarət olan **“XIX əsrin əvvəllərində Rusiya işğalları və qarapapaqlar”** sərlövhəli ikinci fəslin **“Qarapapaqlar ilk Rusiya-Qacar müharibəsində”**, **“Qarapapaqlar XIX əsrin ilk Rusiya-Osmanlı müharibəsində”**, **“1826-1828-ci illər Rusiya-Qacar müharibəsi və qarapapaqlar”**, **“1828-1829-cu illər Rusiya-Osmanlı müharibəsində qarapapaqların iştirakı”** adlanan ilk dörd yarımfəslində qarapapaqların qeyd olunan müharibələrdə yeri və rolu ətraflı şəkildə tədqiq olunur.

Məlum olur ki, Qafqaz uğrunda Rusiya imperiyası ilə Qacarlar arasında aparılan 1804-1813-cü illər müharibəsində qacar ordusunda olan qarapapaqların böyük bir qismi Pəmbəkli Nağı bəy Mehdi bəy oğlunun, 1826-1828-ci illər müharibəsində isə Borçalı Nağı xanın və İsmayıl xanın başçılığı altında rus qoşunlarına qarşı vuruşmuşdurlar. Regional rəqabətdə maraqları toqquşan Rusiya ilə Osmanlı imperiyaları arasında baş vermiş 1806-1812-ci illər müharibəsində Qara bəy, 1828-1829-cu illər müharibəsi zamanı isə Şərif ağa Osmanlı ordusu tərkibində rus qoşunlarına qarşı döyüşən qarapapaq dəstələrinə başçılıq etmişdirlər.

Birinci Rusiya-Qacar müharibəsində general P.D. Sisianovun İrəvan kampaniyasının uğursuzluğa uğramasında qarapapaqların, xüsusilə də Pəmbəkli Nağı bəyin başçılığı altında Pəmbək qarapapaqlarının müstəsna rolu olur. Rusiya qoşunları İrəvan qalasını mühasirə etdiyi bir vaxtda, 1804-cü ilin yayında Pəmbək, Borçalı, Qazax və Şəmşəddil mahallarını bürüyən üsyan nəticəsində Tiflis ilə İrəvan arasında rabitə və ərzaq daşınmaları kəsilmiş, nəticə etibarilə İrəvan xanlığındakı rus qoşunları çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdü. Qafqaz komandanlığının Qars paşalığında və İrəvan xanlığında olan qarapapaqları öz tərəfinə çəkmək üçün uğursuz cəhdləri müharibə boyu davam edirdi.

Bu fəsildə Pəmbəkli Nağı bəyin müharibədən sonrakı taleyinə də aydınlıq gətirilmişdir. 1811-ci ilin sonlarından etibarən sənədlərdə Nağı bəyin adına artıq Osmanlının Çıldır nahiyəsində, həm də o nahiyənin rəhbəri qismində rast gəlinir. XIX əsrin 30-cu illərində Nağı bəy Rusiya tərkibində qalmış vətəninə dönməsinə izn verilməsi xahişi ilə bir neçə dəfə rus tərəfinə müraciət ünvanlasa da, bu, mümkün olmur. Rus ordusunun Qafqaz komandanlığı Çıldır nahiyəsinin rəhbərini və ona tabe olan qarapapaqları geri öz yurdlarına köçürməklə deyil, elə Çıldırda saxlayaraq Rusiyanın hakimiyyəti altına salmağa çalışırdı.

1826-1828-ci illər Rusiya-Qacar müharibəsi ərəfəsində də tərəflər sərhəd bölgəsində yaşayan döyüşkən ruhlu qarapapaqları öz tərəflərinə çəkmək üçün müəyyən addımlar atırdı. Müharibə başlamazdan bir müddət əvvəl iki min ailədən çox Borçalı qarapapağı müəyyən imtiyazların qarşılığında Rusiyanın təbəəliyindən çıxıb İrəvan xanlığına köç edir. Bu qarapapaqlardan bir hissəsi Tərkavünlü Nağı bəyin başçılığı altında Göyçə mahalında, digər hissəsi isə İsmayıl ağanın

başçılığı altında Dərəçiçək mahalında məskunlaşır. Qarapapaq Nağı bəyə və İsmayıl ağaya Qacarlar tərəfindən “xan” rütbəsi verilir. Nağı xan Abbas Mirzə Qacarin ən yaxın çevrəsinə daxil olan sərkərdələrdən sayılırdı.

Əvvəlki Rusiya-Qacar müharibəsindəki uğursuzluqlarından ibrət almış rus ordusunun Qafqaz komandanlığı ikinci Rusiya-Qacar müharibəsində İrəvana yürüşü ərəfəsində Borçalıda yenə üsyanların baş verməməsi üçün müəyyən ehtiyat tədbirləri görmüşdü. İlk növbədə Borçalıdakı ağaların və bəylərin düşmən tərəfinə keçməsinin qarşısını almaq məqsədilə onların uşaqları girov olaraq Tiflisə aparılmışdı. Buna baxmayaraq Rusiya qoşunlarının irəliləməsinə əsas maneəni şahın qoşunları ilə yanaşı, yarımköçəri tayfalar, xüsusilə də qarapapaqlar yaradırdı. Rus tarixçi, general V. Potto yazırdı: “Qarapapaqlar nəzərə alınmaması mümkün olmayan düşmənlər idilər... Onlar içərisində qeyri-adi igidlər vardı. Qarapapaqların qanadları altına özləri kimi qoçaqlar yığını axışib gəlirdi və onlar çox təhlükəli ola bilirdilər”¹.

Mənbələr təsdiqləyir ki, qarapapaqlar müharibə dövründə, eləcə də İrəvan yürüşü zamanı Rusiya qoşunlarına ciddi ziyan yetirmişlər. İrəvan yürüşünə qatılan məşhur rus diplomatı və yazıçısı A.S. Qriboyedov yazırdı: “Qarapapaqlar türk sərhədinə köçüblər, bizim nümayəndələri ələ keçirib öldürürlər”².

Qarapapaq tayfasını öz tərəfinə çəkməyə çalışan general İ.F. Paskeviç böyük nüfuz sahibi olan şadlı tayfasının rəhbəri Aslan Sultanın vasitəsilə onları yola gətirməyə çalışır və rus baş komandanın gördüyü tədbirlər qismən öz müsbət nəticələrini verir. Qarapapaq Məmməd ağa 900 ailə ilə Rusiya təbəəliyini qəbul edir və nəticədə tayfanın İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan bir hissəsi Rusiyanın barışmaz düşməni Nağı xandan ayrılır.

İrəvan xanlığının ərazisi Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdikdən sonra Nağı xan və ona bağlı olan qarapapaqlar Arazın cənubuna üz tuturlar.

Osmanlı imperiyasının Rusiya imperiyası ilə sərhəd bölgələrində yaşayan qarapapaqlar vaxtaşırı baş verən müharibələr dövründə sayca

---

¹ Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, том III (Персидская война 1826-1828 г.), вып. 2. СПб., 1887, с. 334-335.

² Грибоедов А.С. Полное собрание сочинений, том I. СПб., 1889, с. 111.

üstün düşmənləri sərhəddə qarşılayıb onlara ilk zərbələr endirən və qəfil partizan həmlələri ilə sarsıdan qorxmaz sərhəd keşikçiləri rolunu oynayırdılar. 1806-1812-ci illər Rusiya - Osmanlı müharibəsində Qarsa doğru irəliləyən rus qoşunlarına qarşı Qarsın Mağazberd kəndinin sahibi Qara bəyin rəhbərliyi altında qarapapaqlar ciddi müqavimət göstərmişdilər.

Anadolu qarapapaqları 1828-1829-cu illər müharibəsində də əsl vətənpərvərlik nümunəsi nümayiş etdirirlər. Onlar rus mənbələrinin “qarapapaqların cəsəətli kəndxudası” adlandırdığı Mağazberdli Şərif ağanın başçılığı altında könüllü süvari dəstəsi təşkil edib Osmanlı ordusunun ön cərgələrində döyüşürlər. Müharibə başlayanda rus ordusuna qarşı sərhəddə nizami türk ordu birliklərindən əvvəl Şərif ağanın başçılığında minə yaxın könüllü qarapapaq atlısı mövqe tutur.

XIX əsrin birinci otuzilliyində baş vermiş müharibələrdə Ahısqa paşalığının qarapapaqları da çox igidliklər göstərirdilər. Paşalığın Axılkələk və Çıldır səmtlərində yaşayan qarapapaqlar barədə rus hərbi tarixçisi N.Uşakov yazırdı: “Ta qədimlərdən igidlikləri və at minməkləri ilə məşhur olan Axalsıx paşalığının qarapapaqları ən çevik süvari dəstələrini təşkil edir və sərhəddə yaşayırlar. Onlar kiçik partizan döyüşləri üçün olduqca bacarıqlı idilər”¹.

İkinci fəslin “**XIX əsrin birinci yarısında Cənubi Qafqazda etnodemoqrafik dəyişikliklər**” adlı sonuncu yarım fəslində arxiv materiallarına istinad edilərək Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələrindən sonra Rusiya imperiyası tərəfindən Cənubi Qafqazın Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və Axısqa-Axılkələk bölgələrində müsəlmanların və türk etnik varlığının sıxışdırılması, əvəzində xristianların və qeyri-türk etnik ünsürlərin, xüsusilə də ermənilərin köçürülməsi istiqamətində düşünülmüş demoqrafik siyasətin həyata keçirildiyi sübuta yetirilmişdir.

Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivində saxlanılan sənədlərdən məlum olur ki, İranda yaşayan ermənilər və yunanlar Qafqaz komandanlığına ünvanladıkları müraciətlərində Rusiya imperiyasının hüdudları daxilinə köçürülmələrini xahiş edirlər. Köçmək istəyənlərin müraciətləri ilə bağlı onların Şimali Azərbaycan mahallarında yerləşdirilməsi istiqamətində ciddi hazırlıq işləri görülür. İlk əvvəl ermənilərin Şirvan, Şəki,

---

¹ Ушаков Н. История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах, часть I, СПб., 1836, с. 61-62.

Quba, İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ vilayətlərinə köçürülməsi nəzərdə tutulur. Qarabağın araz hissəsinə 3 045, dağlıq hissəsinə isə 7 825 erməni ailəsinin köçürülməsi təklif olunur. Eyni zamanda İrəvan və Naxçıvan vilayətlərində 18 min ailənin yerləşdirilməsi üçün kifayət qədər torpağın olduğu müəyyən edilir. Ermənilərin köçürülməsi məsələsi Türkmənçay müqaviləsinin bəndlərinə də daxil edilir, beləliklə, onların Araz çayının şimalındakı Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi üçün hüquqi zəmin yaradılır. Qeyd olunan müqavilənin imzalanmasından çox vaxt keçmədən Qacarların hakimiyyəti altında yaşayan ermənilərin Şimali Azərbaycanın Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan vilayətlərində türk-müsəlman mülkədarlara məxsus torpaqlarda kompakt şəkildə məskunlaşdırılması prosesinə start verilir. Arxiv sənədlərindən köçürülmə prosesinə nəzarətin imperiya ordusunun erməni əsilli zabitlərinə həvalə olunduğu da məlum olur. Ermənilərin köçürülməsində onların baş yepiskopu Nerses Aştaraketsi xüsusi canfəşanlıq göstərir.

XIX əsrin əvvəllərində əsasən ermənilərin Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarına kütləvi köçürülməsi nəticəsində Cənubi Qafqazın etnik xəritəsində ciddi dəyişikliklər baş verir.

İrəvan xanlığının işğal olunması nəticəsində 15 mahaldan ibarət Qərbi Azərbaycan torpaqları Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılır və dərhal keçmiş xanlıq ərazisində inzibati islahatlar həyata keçirilir. Yeni müstəmləkə üsul-idarəsinin tətbiqi ilə əlaqədar yaradılmış İrəvan müvəqqəti idarəsində ermənilər yüksək vəzifələr tutur. Onlara verilən qeyri-məhdud səlahiyyətlər nəticəsində İrəvan vilayətində etnik və dini ayrı-seçkiliyi qabardan ədalətsiz, qeyri-bərabər və qərəzli idarəetmə sistemi qurulur. İrəvan müvəqqəti idarəsinin fəaliyyəti ilə bağlı yaranmış narazılıqlar elə bir həddə çatır ki, bir müddətdən sonra rəhbərlik bəzi erməniləri idarədən uzaqlaşdırmağa məcbur olur. Bununla belə, imperatorun fərmanı ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yeni “Erməni vilayəti” yaradılır.

Qafqaz komandanlığı müharibə zamanı Osmanlı və ya Qacarların tabeliyindəki ərazilərə köçmək məcburiyyətində qalmış türk-müsəlman əhalinin, xüsusilə də qarapapaqların “Erməni vilayəti”nin tərkibinə verilmiş doğma yurdlarına geri dönmələrinin qarşısını almağa çalışır. Vilayətdə “sabitliyi təmin etmək” üçün apardıqları işğal müharibələrində onlara ciddi “baş ağrısı verən” qarapapaqlara qarşı rəhbərliyin

planları bununla məhdudlaşmır. Sənədlərdən məlum olur ki, qarapapaq amilindən birdəfəlik “yaxa qurtarmaq” üçün qraf İ.F. Paskeviç onların Rusiyanın daxili bölgələrinə sürgün edilməsi məsələsini gündəmə gətirir. Qarapapaqların Saratov və Orenburq quberniyalarına köçürülməsi nəzərdə tutulsa da, müəyyən səbəblərdən bu məkrli planı həyata keçirmək mümkün olmur. Belə olan təqdirdə köçəri tayfaları imperiyanın sadıq təbəələrinə çevirmək məqsədilə düşünülmüş qaydada bəzi şirnikləndirici addımlar atılır.

Dissertasiya işində **“XIX əsrin ikinci yarısında Qafqaz uğrunda Rusiya-Osmanlı rəqabətində qarapapaqlar”** başlıqlı üçüncü fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. **“Kırım müharibəsinin Qafqaz kampaniyası və qarapapaqlar”** və **“”93 hərbi” və yaxud 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsində qarapapaqlar”** adlanan bu yarım fəsillərdən məlum olur ki, Türkmənçay müqaviləsi ilə Qacarların Qafqazdan çəkilməsi fonunda regional rəqabət əsasən Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında kəskin şəkildə davam etdirilir. 1828-1829-cu illər Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonra Qafqaz uğrunda gedən mübarizə təxminən iyirmi illik fasilələrlə daha iki böyük müharibə ilə müşayiət olunur. 1853-1856-cı illər və 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibələrinin Qafqaz-Anadolu cəbhəsinə əvvəlki müharibələrlə müqayisə olunmaz dərəcədə canlı qüvvə və vəsait cəlb olunur. Hər iki imperiyanın ehtiyatlarını tükədən bu müharibələrin ən ağır yükünü isə yenə də region əhalisi, xüsusilə də əlavə olaraq “müsəlmanların məğlubiyyətindən” irəli gələn çətinlikləri üzərində hiss edən türk-müsəlman əhali çəkməli olur.

Əvvəlki müharibələrin təcrübəsindən faydalanmağa çalışan qarşıdurən tərəflər region əhalisini öz tərəflərinə çəkmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Rusiya Qafqazın müsəlman əhalisinin imperiyaya sadıq qalmasına, Osmanlı dövləti isə ənənəvi yaxın münasibətlərdə olduğu bu müsəlman xalqların Rusiyaya qarşı çıxış etməsinə çalışırdı. Bu prosesdə sərhədə yaxın ərazilərdə yaşayan döyüşkən qarapapaqların, xüsusilə də dinc dövrlərdə Rusiya məmurlarının özbaşınalığından narazı qalaraq və ya digər səbəblərdən qaçaq düşmüş qarapapaq qaçaq dəstələrinin tərəf seçməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi.

Tarixi mənbələrə Kırım müharibəsi və ya Şərqi müharibəsi adı altında da keçən 1853-1856-cı illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi döv-

ründə Anadoluda sığınacaq tapmış qaçaqlar Rusiya ordusunda xidmət etmək şərti ilə əfv edilir. Qarapapaq qaçaqlarından bəziləri bu şərti qəbul edib Rusiya tərəfə keçsə də, Borçalı Həşimoğlu və Qazağın Qarapapaq kəndindən Dəli ağa kimi məşhur qaçaqlar Osmanlı ordusu cərgələrində döyüşmək qərarına gəlirlər.

1853-1856-cı illər Rusiya-Osmanlı müharibəsində Ahısqa-Axılkələk tərəfdən hüdudu keçib qəfil həmlələri ilə rusları ən çox narahat edən Borçalı Həşimoğlu və onun başçılıq etdiyi dəstə olur. Onların hücumlarının qarşısını almaq üçün Cavaxetin sərhəd kəndlərində xüsusi gözətçi postları qurulur. Qafqazdakı rus ordusunun komandanı general N. Muravyov bu müharibəyə həsr olunmuş “1855-ci ildə Qafqaz arxasında müharibə” adlı iki cildlik əsərinin “Türk qoşunlarının rəisləri” bölməsində Qarsdakı Osmanlı qarnizonunun könüllü bölmələrinin seçilən komandanları arasında Həşimoğlunun da adını çəkirdi: “Nə vaxtsa türklər tərəfə qaçmış və cari müharibədə onlardan ştab-ofiser rütbəsi almış bizim Borçalı distansiyasının keçmiş sakini Həşimoğlu da Qars qarnizonunun şöhrətlilərindən hesab olunurdu. O, mərdliyi, bacarığı və ərazini tanıması ilə məşhur olan qaçaqlar sırasına daxil idi. Özünün çevik basqınları ilə bizim sərhəddə və ordunun arxasında peyda olub qarətlər etməsinə və əsirlər aparmasına baxmayaraq ona qarşı heç bir cəza tədbiri görülə bilmirdi. Qaçaqlıq şücaətinə dair anlayışlar, qədim zamanların cəngavərləri haqqında xalq mahnılarında tərənnüm edilən sözə və dostluğa sədaqət onun bütün Gürcüstanda tanınan adı ilə bağlı idi. Həşimoğlu bizim tatarlarla qohumluq və başqa əlaqələri olduğuna görə türklər üçün dəyərli idi”¹.

Rusiya ordusunun Qafqaz cəbhəsində döyüşən Aleksandropol, İrəvan və Axalsix bölmələrinin hər birinin tərkibinə azərbaycanlı ağabəylər və onların rəiyyətlərindən ibarət qeyri-nizami süvari alayları və könüllü dəstələri daxil edilir.

1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi ərəfəsində də Rusiya generalları nüfuzlu qarapapaqlardan istifadə etməklə bəzi qaçaq dəstələrinin başçılarını öz tərəflərinə çəkməyə müvəffəq olur. Rusiyanın tərəfinə keçmiş Dalaverli Mansur, Qasım, Əhməd ağa, Tağı bəy və başqa qarapapaqlara mükafat və imtiyazlar ala biləcəklərinə dair

---

¹ Муравьев Н.Н. Война за Кавказом в 1855-ом году, том I, СПб., 1877, с. 51.

vədlər verilir. Qarapapaqlardan təşkil olunmuş qeyri-nizami Şürəgəl süvari alayının hər yüzlüyünün başında keçmiş qaçaq dəstələrinin başçıları dururdu.

Borçalı mahalının Darvaz kəndinin sakini, ələ keçirilməsi mümkün olmayan məşhur qaçaq Mehralı Məmli oğlu isə müharibə abuhavasının duyulduğu bir vaxtda türklər tərəfdə vuruşmaq istəyində olmuş və bu məqsədlə Osmanlı rəsmilərinə müraciət etmişdir. Nəticədə o, minbaşı rütbəsi ilə Osmanlı ordusu sıralarına qəbul edilmiş və ömrünün sonuna qədər Osmanlı türk dövlətinə şərafə xidmət etmişdir. Sankt-Peterburqda nəşr olunan “Qolos” qəzetinin müxbiri Q. Qradovskinin qeydlərindən məlum olur ki, kifayət qədər cəld və cəsarətli Mehralını tələyə salmaq, könüllü olaraq Rusiya tərəfə keçməsi üçün şirnikləndirmək mümkün olmamışdı. Əksinə, o, get-gedə məşhur türk partizanına və Qarsın müdafiəçisinə çevrilmişdi: “Mehralı türkə xidməti üstün tutdu və ona minnətə göndərdiyimiz şəxslərin vədlərinə tabe olmadı...”¹

Mehralı müharibənin ən qızgın çağında belə düşmən arxasında təxribat törətmək məqsədilə tez-tez döyüş mövqelərini tərk edir, uğurlu partizan əməliyyatları keçirərək rus ordu birləşmələrinə sarsıdıcı zərbələr endirirdi. Belə əməliyyatların birində o, 200-ə qədər atlısı ilə birlikdə sərhədi keçib Borçalının Ağbulaq və Barmaqsız bölgələrindəkə irəliləyir, Tiflislə Gümrünü bağlayan teleqraf xətlərini kəsir, buradakı qeyri-müsəlman əhalini qorxuya salır və iki kazak bölüyünü darmadağın edir. Əməliyyat səkkiz gün çəkir və dəstə kazaklara məxsus 600-ə yaxın döyüş atı (o cümlədən Rusiya dövlət ilxılarında yetişdirilmiş 150 cins rus atı) və bir neçə top teleqraf teli ilə birlikdə Osmanlı ordusunun baş qərargahına qayıdır. Baş komandan Qazi Əhməd Muxtar Paşa Mehralının döyüş qəhrəmanlıqları haqqında hökuməti məlumatlandırır və Sultan II Əbdülhamid Mehralını Məcədiyyə Nişanı ilə mükafatlandırır.

Mehralı Qarsın mühasirəsi zamanı, eləcə də Ərdahan və Ərzurum ətrafındakı döyüşlərdə də böyük qəhrəmanlıqlar göstərir. Onun adı Anadolu da “ikinci Koroğlu”, “ikinci Battal Qazi” kimi şan-şöhrət qazanır.

---

¹ Градовский Г.К. Война в Малой Азии в 1877 г.. СПб., 1879, с. 190-191.

XIX əsrdə baş vermiş müharibələrdə rus ordusu tərkibində döyüşən Borçalı qarapapaqları da (1804-1813-cü illər Rusiya-Qacar və 1806-1812-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsində İlyas ağa, Krım müharibəsində İsrafil bəy Yadigarov, Qasımlı Daşdəmir ağa, 1877-1878-ci illər savaşında Qasımlı Səməd ağa və d.) şücaətləri ilə fərqləndirilirdilər. 1828-1829 və 1853-1856-cı il savaşlarında rus ordusunun tərkibində Borçalı, Qazax və Şəmsəddil mahalının ağalarından və onların təhkimli kəndlilərindən ibarət 500 nəfərlik III süvari-müsəlman alayı döyüşürdü.

1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi nəticəsində qarapapaqların kompakt yaşadığı Qars bölgəsi Rusiyanın nəzarətinə keçir. Yeni işğallarla əlaqədar bölgənin türk-müsəlman əhalisinin böyük bir qismi Anadolunun daxili bölgələrinə köçmək məcburiyyətində qalır.

Qafqaz müharibələri Cənubi Qafqazın həm siyasi, həm də etno-demografik xəritəsinin dəyişməsi ilə müşayiət olunurdu. Regiona kompakt şəkildə ermənilər yerləşdirilir, onlara geniş imtiyazlar verildi. Eyni zamanda çar hökuməti tərəfindən türk-müsəlman əhalinin etnik sərhədlərinin daraldılması istiqamətində digər məqsədli tədbirlər həyata keçirilirdi.

Tədqiqatda qeyd olunur ki, Qarsın Rusiyanın tərkibinə qatılmasından həvəslənən və Osmanlı dövlətinin zəifləməsindən faydalanmağa çalışan erməni millətçiləri xarici havadarlarının dəstəyinə arxalanaraq XIX əsrin sonlarında Şərqi Anadoluda dövlət əleyhinə qiyamlar qaldıraraq kütləvi qətləmlər törətsələr də, heç bir siyasi məqsədə nail ola bilmir və nəticə etibarilə öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmək üçün bütün güclərini Qafqaza yönəldirlər. XX əsrin başlanğıcında Rusiyada yaranmış siyasi xaos və daxili çaxnaşma idarəetmə strukturlarında ciddi “təəssübkeşləri” olan erməni şovinist qurumlarına əl-qol açmağa, Anadoluda köklü türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiklərini Cənubi Qafqazda yaşayan azərbaycanlılar üzərində həyata keçirməyə şərait yaradır.

“1905-ci ildə Tiflis quberniyasında azərbaycanlılara qarşı qətləmlər və Borçalıda xalq hərəkatı” sərlövhəli dördüncü fəsil dörd yarım-fəsildən ibarətdir. **“Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı ilk qanlı qırğınlar”** adlanan ilk yarım-fəsildən aydın olur ki, Rusiya imperiyasında 1905-ci ilin başlanğıcında inqilabi proseslər ilə əlaqədar

yanmış qeyri-sabit vəziyyətdən istifadə edən ermənilər öz məqsədlərinə çatmaq – Qafqazda erməni dövləti qurmaq istiqamətində radikal addımlarını reallaşdırmağa girişirlər. Dövlət strukturlarında mühüm vəzifələr tutan, Cənubi Qafqazın iri sənaye və ticarət mərkəzlərində üstün mövqeyə malik erməni millətçiləri azərbaycanlılara qarşı düşmən münasibətlərini artıq açıq formada biruzə verməyə başlayırlar. Nəticədə Cənubi Qafqazda etnik zəmində düşmənçilik yaranır və bunda erməni qriqoryan kilsəsi ilə “Daşnaksutyun” partiyası müstəsna rol oynayır. Məhz daşnakların təxribatları nəticəsində Cənubi Qafqazda sosial narazılıqlar milli münaqişəyə, erməni-azərbaycanlı qarşudürmasına çevrilir. Bakı, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan, Qazax, İrəvan, Zəngəzur, Pəmbək, Tiflis və Borçalıtək azərbaycanlıların yaşadığı bölgələrdə imperiya hakim dairələrinin gözü qarşısında minlərlə günahsız insan erməni silahlıları tərəfindən xüsusi amansızlıq və qəddarlıqla qətlə yetirilir. Milli zəmində ilk kütləvi toqquşmalar 1905-ci ilin fevral ayında Bakıda və İrəvanda, daha sonra Naxçıvanda, Şuşada, Gəncədə və digər yerlərdə baş verir.

Bu yarımfəsildə ermənilərin 1905-ci ilin ikinci yarısında Qərbi Azərbaycan mahallarında (Pəmbək, Zəngəzur, Loru) törətdikləri qətləmlər barədə də tutarlı mənbələr əsasında mühüm faktlar təqdim olunur:

- Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivində saxlanılan “Ermənilər və müsəlmanlar arasında silahlı toqquşmalar haqqında canişinə hesabat məruzəsi” adlı arxiv qovluğunda toplanmış rəsmi sənədlərdən məlum olur ki, 20 sentyabr 1905-ci ildə Pəmbək mahalının Qursalı, Xancıqaz və Gözəldərə kəndlərinin çörək dalınca yaxınlıqda yerləşən Cəngi kəndinə gedən 20 azərbaycanlı sakini erməni silahlıları tərəfindən güllələnərək quyuya doldurulmuşdur;
- Tiflis mətbuatının yaydığı xəbərlərdən məlum olur ki, 1905-ci ilin sonlarında Zəngəzur qəzasının Sisyan kəndində - 190, Dərəbas kəndində - 278, Kürtlər kəndində isə 120 azərbaycanlı sakin ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir;
- Həm arxiv sənədlərindən, həm də mətbuat səhifələrindən aşkar olur ki, 27 noyabr 1905-ci il tarixində Loru mahalında yerləşən Allahverdi-Elyar misəritmə zavodunda azərbaycanlı

fəhlələrə qarşı kütləvi qətl törədilmişdir. Zavodda çalışan erməni işçilər törədiləcək qətlə barədə əvvəlcədən məlumatlı olduqları üçün işə çıxmırlar. Həmin gün böyük bir silahlı erməni dəstəsi zavodu mühasirəyə alır və onun 16 nəfər azərbaycanlı işçisini qətlə yetirir.

“Azərbaycanlılara qarşı Tiflis kütləvi qırğınları” adlı ikinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, 1905-ci ildə Cənubi Qafqazın şəhər və bölgələrində baş vermiş erməni-azərbaycanlı toqquşmaları, azərbaycanlılara qarşı törədilmiş kütləvi qırğınlar Tiflis quberniyasından da yan ötmür. 1905-ci ilin oktyabr ayından etibarən Tiflis şəhərində və ətraf nahiyələrdə erməni təşkilatlarının üzvləri və bu təşkilatlarla əlbir olan qüvvələr tərəfindən azərbaycanlılara qarşı tərxiat xarakterli cinayətlər törədilir, onlar təhqir olunur və hətta heç bir səbəb olmadan öldürülürdülər. Faktlar açıq-aşkar Cənubi Qafqazın başqa şəhərlərində baş vermiş qırğınların bunda marağı olan erməni təşkilatları və onların himayədarları tərəfindən Tiflisə də keçirilməsi cəhdindən xəbər verirdi. Gözlənilən təhlükə barədə gürcü mətbuatı da həyəcan təbili çalırdı.

Bu ərafədə yerli azərbaycanlı ziyalılar boş dayanmır, bütün ermənilərin katolikosunun Tiflisdə olmasından istifadə edərək qarşılıqlı etimadın gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlər hazırlanması üçün hər iki xalqın ziyalı və ruhani zümrəsinin iştirakı ilə yığıncaq keçirməyə çalışırdılar. Onlar mümkün təhlükənin aradan qaldırılması yönündə gərgin fəaliyyət göstərməklə, mütəmadi toplantılar keçirməklə erməni ziyalılarından fərqli davranış ortaya qoyurdular.

Buna rəğmən, həmin dövrdə erməni millətçiliyinin mərkəzi olan Tiflis şəhərində erməni tərxiatlarının qarşısını almaq mümkün olmur. 1905-ci il noyabrın 22-də erməni silahlıların Şeytanbazar (Meydan) adlanan türk-müsəlman məhəlləsinə gələrək sakinləri atəşə tutması şəhərdə həmin gün başlayıb dekabrın 1-dək davam edən qızğın döyüşlərin, azərbaycanlılara qarşı qırğınların başlanmasına səbəb olur. Hadisələrin bu cür gedişinə hazır olan “Daşnaksutyun” partiyasının silahlı dəstələri şəhərin bütün mühüm nöqtələrində, xüsusən də Şeytanbazar ətrafındakı yüksəkliklərdə mövqe tuturlar. Həmin gün ətraf yüksəkliklərdən Şeytanbazar məhəlləsi gülləboran edilir. Nəticədə iki azərbaycanlı öldürülür.

23 noyabr səhəri atışma, azərbaycanlı əhaliyə qarşı silahlı həmlələr yenidən başlanır və günortaya qədər davam edir. Şəhərin küçələri ermənilər tərəfindən qəddarcasına qətlə yetirilmiş dinc azərbaycanlı sakinlərin meyitləri ilə dolur. Azərbaycanlılara məxsus dükənlər qarət olunur. Qırğınların qarşısını almaq əvəzinə canişin noyabrın 24-də Tiflisdə bütün siyasi təşkilatların silahlandırılmasına icazə verir. Bundan məharətlə istifadə edən “Daşnaksutyun” partiyasının qaniçən quldurları daha da azğınlaşır. Şəhər küçələrində sərbəst gəzib-dolaşan silahlı daşnaklar hakim dairələrin gözləri qarşısında “qanun mühafizəçiləri”, “gözətçilər” statusu altında pərdələnərək özbaşnalıqlar edir, qarşılıqları çıxanın üstlərini yoxlayır, azərbaycanlıları isə gördükləri yerdəcə güllələyirlər. Daşnakların liderlərindən olan “məşhur” terrorçu Armen Qaronun (Qaregin Pastırmacyanın) başçılıq etdiyi 500 nəfərlik silahlı dəstə xüsusi amansızlığı ilə seçilirdi.

Tiflisdə törədilən qırğınlar şəhərin gürcü ictimaiyyətinin sərt təpkinsinə səbəb olur. Gürcüdülli “Tsnobis purtseli” qəzetinin əməkdaşları qəzetlərinin redaksiyası önündə daşnak “gözətçiləri” tərəfindən iki silahsız dinc azərbaycanlının rəhmsizcəsinə öldürülməsinə dözə bilməyib mətbuat vasitəsilə “Daşnaksutyun” partiyasının rəhbərliyinə sərt məzmunlu açıq müraciət ünvanlayırlar. Müraciətdə daşnaklar “gülə-gülə mənəviyyət və insansevərlik prinsiplərini tapdalamaqda” günahlandırılır və onlardan “baş verən iyrəcnliklərə təcili son qoyulması” tələb olunur.

Tiflis azərbaycanlılarının amansız qırğını ətraf bölgələrdə - Borçalı və Qazax qəzalarında, Tiflis qəzasının Qarayazı nahiyəsində yaşayan qarapapaq azərbaycanlılarını hiddətləndirir. Qarapapaqlar süvari dəstələr toplayıb Tiflisə doğru istiqamət götürürlər və hökumət rəsmilərinin onların şəhərə daxil olmasının qarşısını kəsmək üçün giriş yollarına seçmə qoşun növləri göndərməsinə rəğmən, müxtəlif vasitələrlə qruplar halında Tiflisdəki soydaşlarının imdadına yetişə bilirlər. 25 noyabr axşamı Tiflis ətrafında düşərgə salan Borçalı döyüşçülərinin bir hissəsi artıq 26 noyabr səhəri Şeytanbazarda ön müdafiə postlarında mövqe tuturlar. Tiflisə daxil olan borçalılar təcili surətdə “Daşnaksutyun”dan sülh zəmanəti tələb edirlər. Bu zəmanətin şərtlərinə şeyxülislamın və erməni katolikosunun bir-birinin hüzuruna gedib hər iki xalqı barışığa səsləyən dini ayinlər yerinə yetirməsi,

özlərini qorumaq üçün yetərinə gücə sahib olduqlarını nümayiş etdirmək məqsədilə müsəlmanların şəhər küçələri ilə silahlı yürüşünün keçirilməsinə şərait yaradılması, daşnaklar tərəfindən erməniləri hüzurə və sülhə çağırən intibahnamələrin yayılması və s. daxil edilmişdi. Şəhərin küçələri boyunca silahlı yürüş erməni silahlı dəstələrinə azərbaycanlıların özlərini müdafiə etmə qabiliyyətində olduqlarını göstərmək üçün çox vacib idi.

Artıq qüvvələr nisbətində ermənilərin üstünlüyü aradan qaldırılmışdı və 27-28 noyabrda baş verən atışmalar bunu açıqca göstərdi. Regionda baş verən böyük müharibələrdə həmişə ön xəttə yer alan və qaçaq hərəkətində fəal iştirak edən cəsur və qorxmaz Borçalı azərbaycanlılarının döyüş təcrübəsi öz sözünü deyirdi.

Tiflisin erməni əhalisi də vələləyə düşmüşdü. Borçalıların hücumə keçib erməniləri qıracağı barədə şayiələr şəhəri bürümüşdü. Avlabarda, eləcə də Şeytanbazara qonşuluqda yerləşən və sakinlərinin əksəri ermənilərdən ibarət daha bir məhəllədə – Sololakda evlərin çoxu boşalmışdı. Bu məhəllələrdə yaşayan ermənilər Tiflisin gürcü və rus məhəllələrinə sığınmışdılar. Digər tərəfdən də canişinlik və şəhər idarəsi binalarının qarşısı qorxuya düşmüş və sülhün bərqərar olması üçün hökumətdən təcili qəti tədbirlər görməyi tələb edən ermənilərlə dolmuşdu.

Borçalı-qarapapaq silahlı dəstələri açıq şəkildə bəyan edirdilər ki, onların əsas məqsədi, türk-müsəlman məhəllələrini ermənilərin hücumlarından qorumaq və sülhə nail olmaqdır.

Azərbaycanlı özünümüdafiə dəstələri ilə açıq silahlı döyüşə girməyə cəsarət etməyən erməni terrorçu qrupları 29 noyabrda azərbaycanlılara qarşı ölümlə nəticələnən qanlı həmlələrini əsasən qeyri-müsəlman məhəllələrində davam etdirir, eyni zamanda Şeytanbazarda böyük yanğın törədirlər. Bu zaman azərbaycanlılara məxsus evlər və mülklərlə yanaşı, yunan kilsəsi də yandırılır. Yanan evlər arasında görkəmli ictimai xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovun Narınqalanın girəcəyində yerləşən evi də olur.

Hadisələr başladığı zaman prosesə fəal müdaxilə etməyə tələsməyən hakimiyyət bu dəfə vəziyyətin son dərəcə kəskinləşməsindən ehtiyat edərək Tiflisə əlavə hərbi qüvvələr yeridir. Müsəlman və erməni məhəllələrində sülh çağırışlı mitinqlər təşkil edilir. 1 dekabr 1905-ci

ildə şəhərin azərbaycanlı və erməni icmaları arasında barışıq əldə olunur. Tiflisdəki soydaşlarının təhlükəsizliyinə tam əmin olduqdan sonra Borçalı kəndlərindən gəlmiş silahlı qarapapaqlar tədricən şəhəri tərk edib öz ellərinə dönlər.

Qafqaz canişini general-adyutant qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkov Peterburqa imperatorun ünvanına göndərdiyi rəsmi teleqramda Tiflisdə milli zəmində qırğının ermənilər tərəfindən törədildiyini bildirirdi.

Tiflisin azərbaycanlı əhalisi uzun müddət 1905-ci ilin qanlı noyabrının mənəvi sarsıntularından və fəsadlarından çıxıb bilmir. Şəhər rəhbərliyinin ögey, etinasız münasibətilə qarşılaşan Şeytanbazar müsəlmanları aclıq, soyuq və xəstəlikdən əziyyət çəkirlər. Həmin ərəfədə mətbuatda Zaqafqaziya şeyxülislamı Axund Əbdüssəlam Axundzadənin Tiflisin müsəlman əhalisinə yardım göstərilməsi xahişi ilə milliyətindən və dinindən asılı olmayaraq Cənubi Qafqaz xalqlarına müraciəti yayımlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, şeyxülislamın özü bilavasitə Tiflis hadisələrinin qurbanlarından olur. Onun qızı noyabr qırğınları zamanı aldığı sarsıntılardan xəstələnib dünyasını dəyişir. Ə.Axundzadənin özü də bu qanlı hadisələrin təsiri nəticəsində xəstələnir və çox keçmədən 64 yaşında dünyasını dəyişir.

“1905-ci ildə Borçalıda xalq hərəkatı” adlı yarım-fəsildə belə bir qənaətə gəlinir ki, Tiflisdə azərbaycanlılara qarşı qırğınlar səbəbindən Borçalıda baş qaldıran xalq hərəkatı ermənilərin törətdikləri soyqırımı cinayətlərinə qarşı mübarizə tariximizin şanlı səhifələrindən biridir. Tiflisdə yaşayan soydaşlarını erməni hücumlarından qorumaq üçün yüzlərlə könüllünü bu şəhərə göndərən borçalılar, eyni zamanda öz mahallarında ermənilərin təxribatları nəticəsində erməni-müsəlman toqquşmalarının baş verməməsi üçün bəzi önləyici tədbirlərə əl atırlar.

Tədqiqatda qeyd olunan çoxsaylı faktlardan aydın görünür ki, 1905-ci il hadisələrini törətməkdə ermənilərin əsas məqsədlərindən biri azərbaycanlıları fiziki cəhətdən yox etməkdən, etnik təmizləmələr həyata keçirməkdən ibarət olmuşdur. Buna görə də erməni silahlıları fürsət düşən kimi dinc, silahsız və günahsız azərbaycanlıları qətlə yetirir, qətlialmlar, daha dəqiq desək, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətləri törədirdilər. Onlardan fərqli olaraq azərbaycanlıların intiqamyönlü fəaliyyətlərində ermənilərin öldürülməsi faktlarına rastlanmır. Xalq hərəkatında zəngin ermənilər borçalıların qəzəbinə tuş

gəlir və onlara məxsus zavodlar, fabriklər və malikanələr dağıdılıb yerlə yeksan edilirdi. Çünki daşnakların silahlı quldur dəstələrinin maddi təminatının məhz belə erməni kapitalistlərinin ianələri əsasında formalaşdığı borçalılara yaxşı məlum idi.

Borçalı xalq hərəkatına Təkəli kəndindən general-leytenant İsrail bəy Yadigarovun oğlu general-mayor Həsən bəy Yadigarov rəhbərlik edirdi. Həsən bəyin Tiflisdə Vorontsov küçəsində yaşayan əkiz qardaşı, poruçik Hüseyn bəy isə Tiflis müsəlmanlarının ermənilərə qarşı müqavimətinin təşkilində müstəsna rol oynamışdır.

“Tiflisdə azərbaycanlı-erməni sülh qurultayı” adlanan son yarımfəsildə səngimək bilməyən erməni-azərbaycanlı toqquşmalarının qarşısını almaq və konkret təkliflər hazırlamaq məqsədilə Cənubi Qafqazın azərbaycanlı və erməni nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən sülh qurultayı geniş şərh edilir. 1906-cı il fevralın 20-dən martın 6-dək Tiflisdə Qafqaz canişininin rəhbərliyi altında keçirilən qurultayda Bakı, Tiflis, İrəvan, Naxçıvan, Şamaxı, Gəncə və Şuşadan, eləcə də Zəngəzur, Sürməli, Nuxa, Ərəş, Qazax, Axılkələk, Borçalı qəzalarından seçilmiş 28 müsəlman nümayəndə iştirak edirdi. Erməniləri isə qurultayda Tiflis, Bakı, İrəvan, Şuşa, Gəncə, Naxçıvan, Qars, Borçalı qəzası, Qazax qəzası, Batum, Gümrü və Nuxadan seçilmiş nümayəndələr, eləcə də katolik ermənilərin bir nümayəndəsi təmsil edirdi.

Qurultayda əsasən müsəlman və erməni nümayəndələrin təqdim etdiyi və hər biri 12 maddədən ibarət olan proqramlar geniş müzakirə olunur. Aparılan müzakirələrdə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağayev, Məmməd ağa Şahtaxtinski, Qarabəy Qarabəyov, Məhəmməd bəy Şahmalıyev, Adilxan Ziyadxanov, Hüseyn bəy Yadigarov, İbrahim ağa Vəkilov, milyonçu Kərbəlayı İsrail Hacıyev kimi tanınmış ictimai xadimlərin və ziyalıların kəskin nitqləri, eləcə də qətiyyətli mövqeləri nəticəsində ermənilərin destruktiv fəaliyyəti və törətdikləri qırğınlar siyasi cəhətdən ifşa olunur.

Müəyyən tədbirlərin görülməsinə baxmayaraq, sülh qurultayı regionda gərginliyin azaldılması istiqamətində istənilən nəticəni vermir və etnik münaqişə 1907-ci ilə qədər davam edir. Danışıqlar yolu ilə ermənilərlə razılığa gəlməyin və problemi həll etməyin mümkün olmadığını görən Azərbaycan ictimaiyyətinin fəal nümayəndələri “Difai” milli özünümüdafiə təşkilatını yaratmağa məcbur olur.

1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın müxtəlif şəhər və bölgələrində baş vermiş erməni-azərbaycanlı iğtişəşləri XX əsrdə bu regionda milli zəmində ilk qanlı qarşudurma olmaqla yanaşı, sonrakı dövrlərdə də təkrarlanmış erməni-azərbaycanlı münəqışələrinin bir növ əsasını qoymuşdur.

Nəticədə tədqiqatın qarşısında qoyulmuş başlıca problemlər yekunlaşdırılır. Azərbaycan xalqının etnoqrafik qruplarından olan qarapapaqların mənşəyi, etnik tarixi, yayılma arealı və hərə tarixi məsələləri, XIX əsrdə işğal müharibələri nəticəsində Cənubi Qafqazın etnik xəritəsinin dəyişməsinə səbəb olan kütləvi köçürülmə və miqrasiya prosesləri, XX əsrin əvvəllərində Tiflis quberniyasında erməni şovinist-terrorçu təşkilatları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı cinayətlərinə dair faktlar təhlil edilərək ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin aşağıda qeyd olunan elmi işlərində öz əksini tapmışdır:

I. Monoqrafiyalar:

1. Qarapapaqlar və onların XIX əsr hərə tarixi, Bakı: Səda, 2005, 248 s.
2. Tiflis quberniyasında azərbaycanlılara qarşı 1905-ci il kütləvi qırğınları (AMEA Tarix İnstitutunun nəşri), Bakı: Turxan, 2013, 240 s.

II. Elmi məqalələr:

1. Qarapapaq soyumuz, “Diyar” qəz.. Rustavi, 1998, fevral-mart, № 2, s. 5.
2. Qarapapaqların mənşəyinə dair // Qarapapaqlar (elmi-kütləvi dərgi). Tiflis, 2005, № 1, s. 6-13.
3. Qarapapaqların etnik sərhədləri // Qarapapaqlar, 2005, № 2, s. 7-15.
4. Qarapapaqlar XIX əsr qaynaqlarında // Qarapapaqlar, 2005, № 3, s. 15-20.
5. Qarapapaqlar XIX əsrin ilk rus-qacar və rus-osmanlı savaşılarında. Qarapapaq Qara bəy // Qarapapaqlar, 2005, № 4, s. 25-30.

6. Borçalı Türklerinin Mənşeyi və Etnik Sınırları // Türk Devletləri və Topluluklarının X Kurultayının (Antalya - Türkiyə, 18-20 sentyabr 2006-cı il) bildiri, II cild. Ankara, 2007, s. 155-164.
7. 1826-28-ci illər Rusiya-İran müharibəsi və qarapapaqlar. Qarapapaq Nağı xan // Qarapapaqlar, 2007, № 5, s. 19-22.
8. Borçalıların və ermənilərin gürcü dövlətçiliyinə fərqli münasibətlərinə dair // Qarapapaqlar, 2007, № 6, s. 22-24;
9. Qarapapaqlar XIX yüzil savaş meydanlarında. Qarapapaq Şərif ağa // Qarapapaqlar, 2007, № 7, s. 23-26.
10. Gürcüstan qarapapaqlarının tarixinə bir baxış // “Ədəbi Gürcüstan” almanaxı. Tiflis, 2007, s. 370-384.
11. Krım savaşı və qarapapaqlar // Qarapapaqlar, 2007, № 8, s. 30-34 və 2008, № 9, s. 25-32.
12. Qarapapaq Həmidyyə əlayları // Qarapapaqlar, 2008, № 11, s. 25-33.
13. 93 savaşları və qarapapaqlar. Yenilməz sərkərdə Darvazlı Mehralı bəy // Qarapapaqlar, 2008, № 12, s. 18-21, № 13, s. 38-42 və № 14, s. 11-16.
14. Arıxlı Alı ağa // Qarapapaqlar, 2008, № 16, s. 8-11.
15. Cavahet (Ahılkelek) Karapapakları // Bizim Ahıska. Ankara, 2008, № 9, s. 45-46.
16. Cənubi Qafqaza böyük erməni köçü ilkin mənbələrdə // Elmi araşdırmalar. Bakı, 2009, № 5, s. 209-213.
17. 1928-29. Yıllar Rus-Türk Savaşı və Acı Sonuçları // Bizim Ahıska. Ankara, 2008, № 10, s. 28-31.
18. Gürcüstanın iki əsas etnik qrupu: dövlətçilik anlayışı, fərqli baxışlar, tarixi reallıqlar, “Varlıq” qəzeti. Tiflis, 2009, № 7-9.
19. Borçalılar və gürcü dövlətçiliyi, “Gürcüstan” qəzeti. Tiflis, 2009, 13 fevral, № 7 (11 842).
20. Borçalı türklerinin mənşeyi və etnik sınırları // Bizim Ahıska. Ankara, 2009, №14, s. 34-38.
21. Qərbi Azərbaycanda kütləvi türk qətləri // Elmi araşdırmalar. Bakı, 2010, № 7, s. 120-123.
22. Gürcüstanda Eski Türk Yerləşim Yerləri və Abideleri // “İpək yolu mədəniyyətləri” mövzusunda III Türk Dünyası Memarlıq

- və Şəhərçilik Qurultayının (Astana ş. - Qazaxıstan, 24-27 may 2010-cu il) bildirilər kitabı. Ankara, 2010, s. 205-210.
23. Pəmbək, Zəngəzur, Dərələyəz və Güney Borçalıda türk qətlialmaları // Qarapapaqlar, 2010, № 3 (33), s. 21-23.
  24. Daşdəmir ağa və Tiflis qəza rəisinin köməkçisi Qluxovski // Qarapapaqlar, 2010, № 4 (34), s. 34-35.
  25. Bir intiqam olayının tarixçəsi haqqında // Qarapapaqlar, 2010, № 6 (36), s. 26-28.
  26. Qarapapaq Həmidyyə alayları // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı, 2010, № 34-35, s. 40-52.
  27. Qaraçöplü Çolax Vəli // Qarapapaqlar, 2010, № 7 (37), s. 24-25.
  28. Bolus-Kəpənəkçi ağaları: Ağakışi bəy və oğlu Musa ağa // Qarapapaqlar, 2010, № 8 (38), s. 29-31.
  29. Ermənilərin Cənubi Qafqaza kütləvi köçləri və 1905-ci ildə törətdikləri qətlialmlar barədə (Gürcüstan arxiv mənbələri əsasında) // Diplomatıya aləmi (Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin nəşri). Bakı, 2010, № 27, s. 40-44.
  30. Gürcüstan Coğrafiyasında Eski Türkler: Buntürklerden Karapapaklara // I Uluslararası Uzak Asyadan Ön Asya`ya Eski Türkçe Bilgi Şöleninin bildirileri (18-20 noyabr 2009-cu il, Afyonkarahisar ş. - Türkiyə). Afyonkarahisar, 2010, s. 297-307.
  31. Dəmirçihanlı və Baydar sultanları tarixi mənbələrdə // Qarapapaqlar, 2010, № 10 (40), s. 9-14.
  32. Türklük ideologiyası və İsmayıl Həqqi // Türk eli. Bakı, 2010, dekabr, № 19, s. 29-31.
  33. Rus İşgali Sonrasında Azərbaycan Topraklarında Ermeni İskanı // KÖK Araştırmalar (KÖK Sosial ve Stratejik Araştırmalar Dergisi). Ankara, Ermeni Araştırmaları II, Cilt XII, 2010, Güz, Sayı 2, ss. 35-44.
  34. Rusiya istilasından sonra İrəvan xanlığı ərazisində inzibati islahatlar və azərbaycanlıların (qarapapaqların) baş tutmamış sürgünü barədə // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı, 2011, № 39, s. 159-169.
  35. XIX yüzüylın ilk türk-rus savaşı ve Karapapak Kara Bey // Bizim Ahıska. Ankara, 2011, sayı 23, s. 18-21.

36. Kırım Savaşında Osmanlı Ordusundakı Karapapaqlar. Kars Gazisi – Borçalılı Heşimoğlu // “Gazi Kars şehrengizi” uluslararası simpoziumunun bildiriləri (Kars ş. - Türkiyə, 29-31 oktyabr 2011-ci il). Ankara, 2011, s. 219-227.
37. 1905-ci ildə Tiflisdə türk-erməni qırğını // Qarapapaqlar, 2011, № 6 (48), s. 16-24; 2011, № 7 (49), s. 16-24; 2011, № 8 (50), s. 18-23; № 9 (51), s. 36-42.
38. 1905-ci ildə Borçalıda xalq hərəkatı (Arxiv sənədləri və dövrü mətbuat yazıları əsasında) // Qarapapaqlar, 2012, № 1 (53), s. 17-26; 2012, № 2 (54), s. 16-23.
39. Birinci Rus Devrimi və Güney Kafkasya'da XX Yüzyılın İlk Ermeni-Türk Münakaşası // “TEKE - Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim” Dergisi. Erzurum, 2012, Sayı 1, s. 275-283.
40. 1906-cı ildə Tiflisdə türk-erməni sülh qurultayı və sonrakı durum // Qarapapaqlar, 2012, № 3 (55), s. 12-18; 2012, № 4 (56), s. 12-19.
41. 1905-ci ildə gürcü və erməni qəzetlərində söz atışması // Qarapapaqlar, 2012, № 5 (57), s. 17-26.
42. Qafqaza kütləvi erməni köçləri Gürcüstan arxivlərində // Türk eli. Bakı, 2012, fevral, № 12, s. 11-14.
43. Pəmbəkli Nağı bəy - Çıldırlı Nağı bəy - Qarapapaq Nağı xan: tarixi faktlar, təxminlər və fərziyyələr // Qarapapaqlar, 2012, № 11 (63), s. 6-12; № 12 (64), s. 8-14.
44. Borçalı İsmayıl xan rəsmi tarixi mənbələrdə // Qarapapaqlar, 2013, № 1 (65), s. 6-8.
45. Güney Qafqazın etnik xəritəsini dəyişən rəsmi yazışmalar barədə (1827-1828-ci illərə aid arxiv sənədlərinə istinadən) // Qarapapaqlar, 2013, № 2 (66), s. 13-17.
46. Rus istilasından sonra İrəvan xanlığı ərazisində inzibati islahatlar və baş tutmayan qarapapaq sürgünü barədə // Qarapapaqlar, 2013, № 3 (67), s. 34-40.
47. Qasımlı Daşdəmir ağanın nəvəsi – Ağbabalı Dəli Yusuf // Qarapapaqlar, 2013, № 4 (68), s. 50-55.
48. Азербайджанцы Грузии в XIX веке: Общественно-политическая активность и образ жизни // Материалы III

- Международного Конгресса Кавказоведов (Тбилиси – Грузия, ТГУ им. И.Джавахишвили, 23-26 октября 2013 г.). Тбилиси, 2013, с. 354-355; Georgian Azerbaijanis in the XIX century: socio-political activity and life style // Proceedings of III International Congress of Caucasiologists (Tbilisi-Georgia, Tbilisi Ivane Javakhishvili State University, 23-26 October 2013). Tbilisi, 2013, p. 182-183 (A.Насијева ilə birgə).
49. 1806-1812-ci illər türk-rus müharibəsi və qarapapaqlar // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2013, № 3, s. 38-42.
  50. Словесная дуэль на страницах грузинских и армянских периодических изданий 1905 г. // Кавказ и мир (международный научный журнал). Тбилиси, 2013, № 16, с. 67-70.
  51. XIX əsrin ikinci rus-türk müharibəsi və qarapapaqlar // Pedaqoji Universitet Xəbərləri (Təbiət, humanitar və pedaqoji-psixoloji elmlər bölməsi). Bakı, 2013, № 3, s. 191-195.
  52. Borçalılar ikinci rus-qacar müharibəsində // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası). Bakı, 2013, № 4, s. 143-149.
  53. Anadolu qarapapaqlarının məskunlaşma arealı və XIX-XX əsrin əvvəllərində hərbi-siyasi proseslərdə iştirakına dair // Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri (Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası). Gəncə, 2013, № 3, s. 217-221.
  54. Qacar ordusunun Borçalı əsilli sərkərdələri: Nağı xan və İsmayıl xan // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri (xüsusi buraxılış – “XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz müharibələri və onların nəticələri” beynəlxalq elmi konfransının materialları). Bakı, 2013, № 44-47, s. 416-423.
  55. Axılkələk qarapapaqları (tərəkmələri) XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə // Sivilizasiya (elmi-nəzəri jurnal - Bakı Avrasiya Universitetinin nəşri). Bakı, 2013, № 4, s. 101-106.
  56. О соображениях по этногенезу карапапахов // «Гілея – Науковий вісник». Киев, 2013, выпуск 79 (№ 12), с. 108-110.
  57. XIX əsrin ilk rus-qacar müharibəsi və Pəmbək qarapapaqları // Sivilizasiya Bakı, 2013, № 5, s. 151-157.

58. Карапахаи в русско-иранской войне 1826-1828 гг., // Кавказ и мир (международный научный журнал). Тбилиси, 2013, № 16, с. 71-75.
59. Borchali Turks in the Sources of XIX Century // Journal of Qafqaz University (History, Law and Political Sciences). Baku, 2013, Volume 1, Number 2, p. 218-222 (A.M.Hacılarla birgə).
60. Tiflis azərbaycanlılara qarşı törədilən 22-30 noyabr 1905-ci il qırğınları ərəfəsində // Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri (Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası). Gəncə, 2013, № 4, s. 213-217.
61. About socio-political activity and life-style of Karapapakhs in surrounding provinces of Tiflis in the XIX century // Caucasiologic papers. Tbilisi, 2013, № 5, p. 199-204; Об общественно-политической активности и образе жизни карапахов окрестных провинций Тифлиса в XIX веке // Кавказоведческие разыскания. Тбилиси, 2013, № 5, с. 193-198 (A.Hacıyeva ilə birgə).
62. Tiflisdə azərbaycanlılara qarşı 1905-ci il noyabr qətlialmaları // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2013, № 4, s. 74-78.
63. Gürcistan`daki Türk Maddi-Kültürel Mirası Hakkında // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Erzurum, 2013, № 50, s. 246-253.
64. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri 1905-ci il Tiflis kütləvi qırğınları dövrün arxiv mənbələrində və yerli mətbuatda // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri (xüsusi buraxılış – “Birinci Dünya müharibəsi və Azərbaycan” beynəlxalq elmi konfransının materialları). Bakı, 2014, № 48-50, s. 390-403.
65. “İveriya” qəzetinin 1905-ci il saylarında təxribatçı erməni mətbuatının ifşa olunması // Sivilizasiya. Bakı, 2014, № 5, s. 85-90.
66. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı`ndan Bir Kesit: Serhattaki Türk Boyu Karapapaklar (Rus Tarih Kaynaklarına Göre) // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin dergisi). Ankara, 2014, Haziran, Cilt 11, Sayı 2, s. 45-51.

67. Borçalı Həşimoğlunun döyüş yolu // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2014, № 2, s. 90-94.
68. 1905-ci il rus inqilabı və Cənubi Qafqazda milli münasibətlər // Pedaqoji Universitet Xəbərləri (Təbiət, humanitar və pedaqoji-psixoloji elmlər bölməsi). Bakı, 2014, № 2, s. 189-193.
69. "Tiflisskiye vedomosti" qəzeti Borçalı-Qarayazı bölgəsindəki tarixi abidələrimiz barədə // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı, 2014, № 1, s. 226-230.
70. Qərbi Azərbaycan qarapapaqları XIX əsr mənbələrində // Sivilizasiya (elmi-nəzəri jurnal - Bakı Avrasiya Universitetinin nəşri). Bakı, 2014, № 6, s. 101-106.
71. Borçalıda 1905-ci il xalq hərəkatı: səbəbi və nəticələri // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2014, № 3, s. 49-54.
72. Kırım müharibəsinin qəhrəmanı Ratevanlı Həşimoğlu // Axtarışlar (AMEA Naxçıvan bölməsi). Naxçıvan, 2014, cild 4, № 3, s. 167-172.
73. Azərbaycan tarixi yazılı mənbələrdə: Borçalı Nağı xan və oğulları // Strateji təhlil (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin rüblük dövrü nəşri). Bakı, 2014, № 4 (11), s. 213-220.
74. Gürcüstanda türk etnik varlığının təkamül mərhələləri barədə // AMEA-nın Məruzələri. Bakı, 2014, № 3,
75. Borçalı Mehralı Məmlı oğlu 1877-1878-ci illər Osmanlı-Rusiya müharibəsində (Rus və gürcü mənbələri əsasında) // Pedaqoji Universitet Xəbərləri (Təbiət, humanitar və pedaqoji-psixoloji elmlər bölməsi). Bakı, 2014, № 3, s. 170-174.
76. 1905 Yılında Güney Borçalı – Pembek'te Türk Katliamları (Tiflis Arşiv Belgeleri ve 1905 Yılı Metbuatı Esasında) // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Erzurum, 2015, № 53, s. 215-219.

**Из истории борьбы азербайджанского народа против
иноземных захватчиков и преступлений геноцида,
совершенных армянами в XIX - начале XX века**

(По материалам Борчалы и прилегающих регионов)

РЕЗЮМЕ

В диссертационной работе комплексно исследуется роль и место Борчалы и его окрестных регионов в историческом контексте борьбы азербайджанского народа в XIX - начале XX века против иноземных захватчиков и преступлений геноцида, совершенных армянами.

Важность актуальности темы исследования обусловлена с точки зрения изучения истории Азербайджана на локально-региональном уровне, обеспечения научной интеграции карапахов, как субэтнической группы азербайджанцев в духовно-культурную среду Азербайджана в историографическом аспекте и выявления генезиса Армянского сепаратизма и терроризма, постоянно нагнетающего межнациональные отношения на Южном Кавказе.

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы и источников.

Введение включает актуальность, хронологические рамки, степень изученности, источниковую базу, цели и задачи исследования, методологическую основу, научную новизну и практическую значимость диссертации.

Первая глава *«Население Борчалы и прилегающих к ней регионов: этническая история и территория расселения»*, состоит из 3-х подразделов. В них изучаются этапы эволюции тюркского этнического присутствия в Грузии, рассматриваются вопросы этногенеза, этнической истории карапахов, как субэтнической группы азербайджанцев, а также определяются области их компактного расселения.

Во второй главе *«Российские вторжения в начале XIX века и карапахи»*, состоящий из 5-ти подразделов, всесторонне исследуются вопросы участия карапахов в русско-каджарских (1804-

1813 и 1826-1828 гг.) и в русско-османских (1806-1812 и 1828-1829 гг.) войнах. В этой главе также на основе архивных материалов введенных в научный оборот впервые, выясняются этно-демографические и миграционные процессы на Южном Кавказе в начале девятнадцатого века, в том числе вопросы массового расселения армян на азербайджанских землях к северу от реки Араз.

В третьей главе, озаглавленной *«Карапахах в Российской-Османском соперничестве за Кавказ во второй половине XIX века»* и состоящий из 2-х подразделов изучается роль и место карапахов в русско-турецких войнах 1853-1856 и 1877-1877 гг., освещается и сравнительным образом подробно анализируются деятельность карапахских добровольческих конных отрядов, а также воинский путь отдельных карапахских полководцев в указанных войнах.

Четвертая глава, названная *«Преступления геноцида против азербайджанцев в Тифлисской губернии в 1905 году и народное движение в Борчалы»* состоит из 4-х подразделов. В них исследуются массовые убийства, совершенные армянскими вооруженными бандитскими организациями против азербайджанцев в Тифлисской губернии, включая город Тифлис и детали народного движения в Борчалинском регионе, начавшейся против армянских зверств в Тифлисе. На основе первичных исторических источников и материалов, грузиноязычных и русскоязычных периодических изданий, а также мемуаров известных общественных деятелей того периода, излагается характер политических процессов на Южном Кавказе в начале XX века, выявляются неопровержимые факты о жестоком уничтожении азербайджанского населения армянскими террористическими формированиями в Тифлисе в ноябре 1905-го года. В то же время, широко освещается народное движение в Борчалинском уезде и Караязском участке Тифлисской губернии против резни своих соотечественников в центре губернии, а также съезд азербайджанских и армянских делегатов южно-кавказского региона для достижения мирного согласия, состоявшейся с 20 февраля по 6 марта 1906-го года.

В заключении диссертации даются краткие научно-теоретические выводы, к которым пришёл автор на основе исследования.

Научно-исследовательская работа подкреплена списком ссылок и использованных источников.

About the history of struggle of Azerbaijani people against foreign occupations and crimes of genocide committed by Armenians in the XIX and beginning of the XX century

(Based on the materials of Borchali and surrounding areas)

SUMMARY

The place and role of Borchali and its surrounding areas are researched comprehensively in the dissertation work within the historical context of struggle of Azerbaijani people against foreign occupations and crimes of genocide committed by Armenians in the nineteenth and beginning of the twentieth century.

The research is of great importance in terms of the study of Azerbaijan history in local and regional context, ensuring the scientific integration of the Karapapakhs (sub-ethnic group of Azerbaijanis) into Azerbaijan cultural and spiritual environment from historiographical aspect and revealing roots of Armenian separatism and terrorism constantly straining the national relations in the South Caucasus.

The dissertation includes the introduction, four chapters, the conclusion and the list of the used literature.

The introduction section discusses actuality of the thesis, methodological basis and the practical importance of the dissertation and also includes a review of sources and the research works on the issue as well as the purposes, problems and scientific novelty of the research.

Stages of the evolution of the Turkish ethnic presence in Georgia, the origin of the Karapapakhs, their areas of settlement and issues of ethnic history are thoroughly investigated in the first chapter, named *"The population of Borchali and its surrounding areas: ethnic history and the territory they lived in"*.

Participations of Karapapakhs in 1804-1813 and 1826-1828 Russian-Qajar, and the 1806-1812 and 1828-1829 the Russo-Ottoman Wars are being investigated, as well as on the basis of archival

materials brought into scientific circulation for the first time, ethno-demographic and migration processes in the South Caucasus at the beginning of the nineteenth century, especially the massive settlement of Armenians in Azerbaijan lands in the North of the Aras river are being clarified in the second chapter titled *“Russian invasions and the Karapapakhs at the beginning of the XIX century”*.

The role and place of Karapapakhs in the Russian-Ottoman war of 1853-1856 and 1877-1877 are studied in detail and activities of Karapapakh volunteer armed forces, as well as the activities of Karapapakh heroes in the wars are examined separately and comparatively in the third chapter, entitled *“The Karapapakhs in the Russian-Ottoman rivalry for the Caucasus in the second half of the XIX century”*.

The fourth chapter, named *“Crimes of genocide against Azerbaijanis in Tiflis province in 1905 and people’s movement in Borchali”* explores massacres carried out by Armenians against Azerbaijanis in Tiflis province including the Tiflis city and people’s movement raised against it in Borchali. Based on the early historical sources and materials, the Georgian and Russian press publications, as well as the memoirs of the well-known public figures of that period the nature of the political processes in the South Caucasus at the beginning of the XX century is set out, and important facts about brutal killings of Azerbaijani population of the city by Armenian armed forces in Tiflis in November 1905, are revealed. At the same time, the people’s movement against the Tiflis massacre occurred in Borchali province and Garayazi region of Tiflis province, the Congress of the South Caucasus’ Azerbaijani and Armenian representatives held with a peace purpose in 1906, 20 February-6 March, are widely investigated.

The study results and achieved conclusions have been summarized in the conclusion part of the thesis.

The research work is supplied with a list of references and sources used.

Formatı 60x84 1/16.
Həcmi 3,5 ç.v. Tiraj 100 nüsxə.

«Zərdabi LTD» MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi
e-poçtu: zerdabi_em@mail.ru

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ИМЕНИ А.А. БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

ГАДЖИЕВ ФАХРИ ВАЛЕХ оглу

**ИЗ ИСТОРИИ БОРЬБЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА
ПРОТИВ ИНОЗЕМНЫХ ЗАХВАТЧИКОВ И
ПРЕСТУПЛЕНИЙ ГЕНОЦИДА, СОВЕРШЕННЫХ
АРМЯНАМИ В XIX - НАЧАЛЕ XX В.**

(По материалам Борчалы и прилегающих регионов)

Специальность: 5503.02 – Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по истории**

БАКУ - 2016